

İNSAN ALLAH'IN HALİFESİ MİDİR?

Yrd. Doç. Dr. Veysel GÜLLÜCE*

GİRİŞ

Konuya başlarken, halife kelimesinin lügat anlamı, Kur'an'daki kullanım alanı, aynı kökten türemiş diğer kelimeler ve anlamları üzerinde durmak faydalı olacaktır:

Halife kelimesi lügâtte, ön'ün zıddı olan arka manasındaki "half" kökünden gelmektedir. "halefe" bir kimsenin yokluğunda, onun ehlini ve malını görüp gözetti manasına gelip, bir kimsenin, sultanın veya kavminin diğer bir kimse, sultan veya kavmin ardından gelmesi hakkında kullanılır. Halife kelimesi hem ism-i fâil, hem de ism-i mef'ûl olarak kullanılır (inaktûl manasında katil denmesi gibi). İsm-i fâil olarak kullanıldığında, "başkasının yerine geçen", ism-i mef'ûl olarak kullanıldığında ise, "yerine geçilen" manasına gelir. Bu makalede etraflıca üzerinde duracağımız el-Bakara, 2/ 30. âyetteki, "**ben yeryüzünde bir halife kılacağım**" ifadesi bu iki manaya göre değerlendirilirse, birinci durumda Hz. Adem fail olup, başkalarının yerine geçen kimsedir. İkinci durumda ise mef'ûl olup, başkalarının yani, zürriyyetinden olan kimseler tarafından yerine geçilen kimsedir. Halife'nin sonundaki "te" hal ve vasıfların büyüklüğüne ve bu hususta en üst derecede olmayı ifade etmek üzere inubalağa içindir. Halife'nin çoğulu *hulefâ* ve *halâif*'tir. "Halef", başkasının yerine geçen, işgâl ettiği makamı onun ardından işgâl eden anlamına gelmektedir. Halef, sıdk ve sũ` (doğru/iyi ve kötü) kelimelerine izafe edilerek iyi ve kötü halef (halef-i sıdk, hâlef-i sũ`) manası kazanır. Bu kelimelere ve benzerlerine izafe edilmeyip mutlak bırakıldığında ise, genelde "halef" hayırda

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

kullanılır. Kötü halef yerine ise, aynı kökten gelen "half" kullanılır. "Half" in bu manaya geldiğine, "Nibayet onlardan sonra öyle bir nesil (half) geldi ki, bunlar namazı bıraktılar, nefislerinin arzularına uydular..." (Meryem, 19/ 59) âyeti delil gösterilmektedir. Kezâ, hâlifde bu manada, yani hayırsız halef manasına gelmektedir. "İstiblâf" ise, bir kimseyi halife yapmak manasındadır. Kur'ân-ı Kerîm'de halifelikle ilgili olarak kullanılan bu kelimelerin yanında aynı kökten gelip, değişik manalara gelen başka kelimeler de vardır. Bunlardan, hâlifin çoğulu olarak geçen hâlifîn ve havâliften birincisi, kadın ve çocuklar veya hasta, yaşlı ve özürli kimseler; ikincisi ise, yine kadınlar için veya münafık ve düşük seviyeli, bayağı insanlar manasında kullanılır. Her iki kelime de Kur'ân-ı Kerîm'de cihada katılmayan veya katılmayan bu yüzden geride kalan kimseler hakkında kullanılmıştır. Muhallef ise, cihada gitmeyerek geride kalanlar hakkında kullanılmıştır. Hilâf, geride, arkada kalmak, muhalefet ve çapraz; tehallefe, techhür etmek, geride kalmak; hâlefe, muhalefet etmek, aykırı davranmak; ahlefe, va'di bozmak, va'dinde durmamak, giden bir şeyin yerine başkasını getirip koymak; ihtelefe, ihtilaf etmek, birbirinin görüşüne katılmamak, farklı kanaatte olmak, ard arda gelmek, farklılık arzetmek; hilfe, ihtilafın mastarı olup, ard arda gelmek, yerini almak manalarında kullanılmaktadır.¹

Halife, kelimesi Kur'ân'da kullanılan manalarının yanında, sonraki dönemlerde siyasî ve tasavvufî başka manalar da kazanmıştır. Şiiliğe göre, gerçek halife masum imamdır.²

Yukarda zikrettiğimiz kelimelerin Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanılış şekillerine gelince: half, zarf olarak kullanıldığında, Kur'an-ı Kerim'de devamlı olarak bir

¹ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed Mâverdi, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, II, 390-391; Ahmed Muhammed b. Ali el-Feyyûmi, *el-Misbâhu'l-Munir*, s. 68; Cernaluddin Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Daru Sâdir, Beyrut, 1968, IX, 89; Firuzabadî, *el-Kâmusu'l-Muhî*, Müessesetu'r-Risâle, 1993, 1042-1044; Ebusseâdât İbnü'l-Esir el-Cezerî, *en-Nihâye fi Garibi'l-Hadis*, thk., Tahir Ahmed, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Beyrut, tsz., II, 69; Abdurrahman b. İbrahim el-Matrûdî, *el-İnsân Vücûduku ve Hilâfetuhu fi'l-Arz*, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1990, s. 328; Suâd el-Hakîm, *el-Mu'cemu's-Sâfi*, s. 412.

² Bkz. Süleyman Ufudâğ, "Halife", DİA, XV, 299 vd.

zamire izafe edilerek ard, arka, sonra manalarında kullanılmıştır. İki ayette ise (el-A'raf, 7/169; Meryem, 19/ 59), isim olarak, izafetsiz, **fe halefe min ba'dihim** **halfun** terkihi içinde, sonradan gelen hayırsız nesiller manasında kullanılmıştır. **Halfeke** (Yunus, 10/ 10), **halfekum** (Ya-sin, 36/ 45), **halfenâ** (Meryem, 19/ 64), **halfehâ** (el-Bakara, 2/ 66) ifadeleri birer ayette; **halfihi ve halfihim** ifâdeleri ise, genelde *min beyni yedeyhi ve min halfihi, min beyni eydihim ve min halfihim ve mâ beyne eydihim ve mâ halfehum* terkipleri halinde olmak üzere pek çok ayette geçmektedir (Örneğin, er-Ra'd, 13/ 11; Fussilet, 41/14, 42; el-Bakara, 2/ 255). **Halefe** fiili, mazi, müzarî ve emir kipleri halinde kullanılmıştır. el-A'raf, 7/169 ve Meryem, 19/ 59 ayetlerinde **halfe**; ez-Zuhruf, 43/43 ayetinde **yahlufûn** şeklinde; el-A'raf, 7/142 ve 150 ayetinde ise, **uhlufnî** ve **haleftumûnî** terkipleri içinde kullanılmıştır. **Halife**, el-Bakara, 2/30 ve Sâd, 38/26 ayetlerinde geçmektedir. Biri Hz. Adem, diğeri Hz. Davud hakkındadır. Çoğulu olan, **Halâif** ve **hulefâ** ise, birbirlerinin yerinde kullanılmışlardır. Meselâ, el-En'âm, 6/ 165 ayetinde insanların **halâifu'l-arz** kılındığı belirtilirken, el-A'râf, 7/74. âyette **hulefâu'l-arz** kılındıkları ifade edilmektedir. **İstahlefe** fiili, en-Nur, 24/ 55; el-En'am, 6/133; Hûd, 11/ 57; el-A'raf, 7/ 129 ayetlerinde geçmektedir. Faili devamlı olarak Allah olmak üzere, daha çok, helak edilen bir kavmin yerine başka bir kavmin getirilip, yeryüzüne iskan olunmaları manasında kullanılmıştır. **Müstablef** ise, sadece el-Hadid, 57/7 ayetinde geçmektedir. **el-Hâlifîn**, et-Tevbe, 9/ 83'te bir kere; **el-havâlif** ise, et-Tevbe, 9/ 87 ve 93 ayetlerinde geçmektedir. **Hullife**, çoğul olarak **ellezîne hullifû "geri kalanlar"** (et-Tevbe, 118) şeklinde kullanılmış olup, savaşa gitmeyip sonra pişman olan üç sahabî kastedilmiştir. **Muhallef** ifadesi de muhallefûn (et-Tevbe, 9/81; el-Feth, 48/ 11, 15, 16) şeklinde çoğul olarak varid olmuş ve savaştan geri duran münafıklar hakkında kullanılmıştır. **Hilâf** kelimesi ise, sadece **Ferihâ'l-muhallefûne hilâfe rasûlillah...** âyetinde isme izafe edilerek ardında, arkasında manasında kullanılmış; diğere ayetlerde (el-Mâide, 33; el-A'râf, 7/124; Tâ-hâ,20/ 71; eş-Şuarâ, 26/ 49) ise, ellerin ve ayakların çapraz olarak kesilmesi hakkında **min hilâf** şeklinde kullanılmıştır ki, el-Mâide suresindeki âyet hariç, diğere

Firavun'un Hz. Musâ'ya iman eden sihirbazlara yaptığı şu tehdidi ifade etmektedirler: **Sizin ellerinizi ve ayaklarınızı çapraz olarak keseceğim ve sizi topluca asacağım!!!** **Tehalluf**, Sadece et-Tevbe, 9/ 120. ayetinde **mâ kâne li-ehli'l-Medîneti ve men havlehum mine'l-A'râbi en yetahallefû an rasulillah...** ibaresinde geçmiştir. Tefa'ul babında gelen bu fiil tekellûf ifade etmekte ve değil savaştan geri kalmak, böyle bir çaba ve niyet içinde olmanın dahi müslümanlara yakışmayacağını işâret etmektedir. **Hâlefe**, Hûd, 11/ 88 ayetinde *ilâ* harf-i ceriyle, söylediğinin yasakladığının aksini yapmak, en-Nûr, 24/ 63 ayetinde ise, *an* harf-i ceriyle birlikte, Allah'ın emirlerine muhalefet etmek manasında kullanılmıştır. **Ahlefe** ise, Sebe', 34/ 39 ayeti hariç, bütün ayetlerde değişik kiplerde, devamlı olarak va'd, mev'id, mîâd, ahd kelimeleriyle beraber kullanılmıştır . Örneğin, İbrahim, 14/ 22; Ta-ha, 20/ 86, 87; et-Tevbe, 9/77... **Ve-mâ enfaktum min şey'in fehuvu yuhlifuh...** (Sebe, 34/ 39) âyetinde ise, devamını getirir, benzerini verir manasındadır.Kur'an-ı Kerim'de çokça kullanılan **ihtelefe** lise, iki yerde (el-Enfâl, 8/42 ve eş-Şûrâ, 42/10) **ihteleftum** şeklinde, 11 ayette ise **ihtelefû** şeklinde kullanılmış, bunların dışında 16 ayette geçen **tahtalifûne** ve **yahtelifûne** şekilleri ise, bir kaç istisna hariç, kıyamet gününde insanların ihtilaf ettikleri konuların aydınlığa kavuşturularak aralarında hüküm verilmesiyle alakalı olarak benzer terkipler içinde kullanılmışlardır. **Mastar** şekli olan **ihtilâf** ise, bir ayet hariç, her zaman *leyl* ve *nehâra* (gece ve gündüze) izafe edilerek **vahtilâfu'l-leyli ve'n-nehâr** şeklinde gelmiş ve gece ile gündüzün peş peşe gelerek, birbirlerini takip etmeleri manalarında veya farklı oluşları manasında kullanılmıştır. er-Rûm, 30/22 ayetinde ise, **vahtilafu elsinetikum ve elvânikum** ibaresiyle *elsine* ve *elvân* (lisanlar ve renkler)'a izafe edilerek insanların dillerinin, seslerinin ve renklerinin farklılığı ifade edilmiştir. **Muhtelif** kelimesi ise, **muhtelifun** ve **muhtelifen** şeklinde ez-Zariyat, 51/8 âyeti hariç, devamlı olarak tabiattaki varlıkların renklerinin ve tatlarının farklılığını ifade etmek için kullanılmıştır. ez-Zariyât, 51/8 âyetinde ise, **innukum le-fi kavlin muhtelif** ibaresiyle insanların farklı görüşlerde olduklarını ifade etmek için kullanılmıştır. en-Nebe, 78/3 ve Hûd, 11/ 18 ayetlerindeki

muhtelifûn ve **muhtelifîn** de bu manadadır. **Hilfe** ise, sadece el-Furkan, 25/62 ayetinde geçmektedir: **Ve huve'l-lezi ceale'l-leyle ve'n-nehâre hilfeten....**

Halife kelimesi ve aynı kökten gelen diğer kelimelerin Kur'an'daki kullanım alanları ve anlamları üzerinde durduktan sonra, şimdi asıl konumuza geçebiliriz...

İNSAN KİMİN HALİFESİDİR?

İnsan, Allah'ın değerli kılıp, mahlukatın pek çoğuna üstün yaptığı (el-İsrâ, 17/70), göklerde ve yerde olan varlıkları hizmetine sunduğu (el-Câsiye, 45/13), rûhundan nefhettiği (el-Hicr, 15/29; Sâd, 38/72), en güzel şekilde yarattığı (et-Tîn, 95/4), maddî ve manevî organ ve cihazlarını düzgün ve dengeli bir şekilde düzenlediği (el-İnfitâr, 82/7), ihtiyaç duyduğu her şeyi kendisine bahsettiği (İbrâhîm, 14/34) çok değerli bir varlıktır.

Ancak, acaba insana Allah tarafından lutfedilen bu vasıfların yanında bir de *Allah'ın halifesi* olma ünvanını vermek, insanı *halifetullah* olarak vasıflandırmak doğru mudur? Böyle bir vasıflandırma Kur'an'ın ve İslam'ın ruhuna uygun mudur?

İnsanın Allah'ın halifesi olduğu hususunda ilk planda şu ayet zikredilmekte ve bu âyette geçen "halife" kelimesinin insanın Allah'ın halifesi olduğunu açıkça ortaya koyduğu ifade edilmektedir:

"Hani, Rabbin meleklere ben yeryüzünde bir halife yaratacağım demişti. Onlar da, biz seni hamd ile noksan sıfatlardan tenzih ve takdis ederken, yeryüzünde fesat çıkaracak ve orada kan dökecek bir kimseyi mi yaratıyorsun?! dediler. Allah da onlara: Ben sizin bilmediklerinizi biliyorum buyurdu" (el-Bakara, 2/30).

Ancak, bu görüşe mukabil, insanın Allah'ın halifesi olmadığı, bu kelimeyle başka manaların kastedildiğini söyleyenler de vardır.

Böylece, yukarıdaki âyet-i kerîme ve bu âyet-i kerîmedeki "halife" kelimesi, insanın yeryüzündeki konumu ve vazifesi açısından büyük önem arz etmektedir. "Halife" kelimesinin taşıdığı manaya göre, insanın yeryüzündeki konumu da belirginleşecektir.

Bu ayette geçen "halife" den muradın ne olduğuna dair eski tefsirlerde şu yorumlar sıralanmaktadır:

1. İbn Abbas'dan nakledilen bir görüşe göre, Hz. Adem'den önce yeryüzünde yaşamış, fesat çıkarması ve kan dökmesi neticesinde helâk edilmiş olan cinlerin yerine geçen Hz. Adem ve onun zürriyyetidir.³

2. Daha önceleri yeryüzünde bulunan meleklerin Allah tarafından semâya çıkarılmalarıyla, onların yerini alan Hz. Adem ve zürriyyetidir.⁴

3. Hasan-ı Basrî'den nakledilen bir görüşe göre ise, hakk'ın gerçekleştirilmesi ve yeryüzünün imarı hususunda babaları Adem'e ve ardından birbirlerinin yerine geçmek suretiyle halifelik eden insanogludur.⁵

4. Halife kelimesi, hâkimiyet, hükümrancılık ifâde etmektedir. Dolayısıyla insan yeryüzünün hâkimi ve yöneticisidir anlamındadır.⁶

5. Zeyd b. Ali, cumhurun hilâfına, âyetteki "halife"yi, "halîka" olarak okumuştur. Buna göre âyette, halîka yani, yeni bir mahlûktan bahsedilmektedir.⁷

6. Yine İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Mücâhid ve Süddî'ye isnad edilen bir görüşe göre ise, âyetteki halifeden murad, insanlar arasında hüküm vermede ve ahkâmını ikâme etmede Allah'a halifelik yapacak olan Hz. Adem ve evladından onun yerine geçecek olanlardır.⁸

³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*, Daru'l-Kütübîl-İlmiyye, Beyrut, 1992, I, 236 vd; Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn (Tefsîru'l-Mâverdî)*, I, 95; Ebu'l-Fetec Cemâluddin İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmî't-Tefsîr*, thk.. Mubammed b. Abdurrahman Abdullah, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1987, I, 47; Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Razî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâihu'l-Gayb)*, Dâru'l-Kütübîl-İlmiyye, Beyrut, 1990, II, 152; Ebû Abdîllah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübîl-İlmiyye, Beyrut, 1988, I, 263; el-Kâdî Nâsruddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer Beydavî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl (Mecmuatun mine't-Tefsîr içinde)*, I, 98; Alaüddin Ali b. Muhammed el-Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl fi Meânî't-Tenzîl*, Daru lhyâit-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, tsz. (Mecmuatun mine't-Tefsîr içinde), I, 97; İsmâil Hakkı Bursevî, *Râhu'l-Beyân*, Dâru lhyâit-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1985, I, 93. Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1991, I, 127-vd.

⁴ Kurtubî, I, 263; Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl (Mecmuatun mine't-Tefsîr içinde)*, I, 97; Hazin, I, 97

⁵ Taberî, a.g.e., I, 237; Mâverdî, a.g.e., I, 95; Razî, a.g.e., II, 152; Beydavî, a.g.e., I, 98; Hâzin, a.g.e., I, 97; Zuhaylî, a.g.e., I, 127. Razî bu görüşü naklettikten sonra, "*O Allah'tır ki, sizi yeryüzünde halîfeler kıldı*" (el-En'âm, 6/165) âyetinin bu görüşü te'kid ettiğini ifâde etmiştir.

⁶ Bu manaya tefsîrlerde fazla rastlanmasa da lugât kitaplarında zikredilmektedir (örnek için bkz. Feyyûmî, s. 68; Fituzabâdî, a.g.e., s. 1044). Ayrıca Kur'ânî naslarda da halifenin bu manaya delâlet ettiğine dair âyetler çoktur (bkz. Habenneka el-Meydanî, *Besâir li'l-Müsümî'l-Muâsar*, Dimeşk, 1988, s. 161 vd.)

⁷ Bkz. Kurtubî, a.g.e., I, 263; İsâ Abdûh, İsmâil Yahyâ, *Hakikatü'l-İslâm*, Kâhire, tsz., I, 76.

⁸ Bkz. Taberî, a.g.e., I, 237; Mâverdî, a.g.e., I, 95; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., I, 47; Razî, a.g.e., II, 152; Beydavî, a.g.e., I, 98; Nesefî, a.g.e., I, 97; Hâzin, a.g.e., I, 98; Bursevî, a.g.e., I, 93. Razî bu görüşü zikrettikten sonra, "*Ey Dâvûd seni yeryüzünde halîfe yaptık, böyleyse insanlar arasında adaletle hükmet*" (Sâd, 38/26) âyetinin bu görüşü te'kid ettiğini ifâde etmektedir. Bu son maddedeki görüşün İbn Abbas, İbn Mes'ûd gibi bazı sahabelere isnadının doğru olmadığına dair Meydanî'nin değerlendirmesi ileride gelecektir.

Bütün bu görüşlerde görüldüğü gibi, müfessirler genelde halife'den maksadın sadece Hz. Adem değil, onunla beraber diğer peygamberler veya onun soyundan gelenler olduğunu söylemişlerdir. Bir grup müfessir, halife'den maksadın sadece Hz. Adem olduğunu söylemişse⁹ de, bu görüş pek isabetli görülmemektedir. Çünkü İbn Kesir'in de dediği gibi, eğer böyle olsaydı, yani halifeden maksat sadece Hz. Adem olsaydı, o zaman meleklerin "**orada fesat çıkaracak ve kan dökcek birini mi yaratacaksın...**" sözleri uygun düşmezdi. Çünkü onlar bu sözleriyle bu cins varlık içinde böyle şeyleri yapacakların olacağını kastetmişlerdir¹⁰. Ayrıca bu âyete çok benzeyen başka bir âyette halife yerine çoğul olarak halifeler ifadesinin kullanılmasından da ("**O sizi yeryüzünde halifeler yaptı**") (Fâtır, 35/39)) anlaşılıyor ki, önceki âyetteki halifeden maksat sadece Hz. Adem değildir. Çünkü fesat ve kan dökme pek çok insanın bulunması durumunda olur. İsimlerin ta'liminden maksat da, bu ilmin, eserleri tedrici ve devamlı bir sûrette zâhir olacak bir şekilde, insana vedfa bırakılmasıdır¹¹.

Son görüşte, Hz. Adem ve evladı içinde onun yerine geçenlerden maksadın peygamberler olduğu anlaşılmaktadır. Bu manada bir halifelige itirazda bulunan azdır¹², Ancak daha sonraları, bilhassa asrımızda, bütün insanların Allah'ın halifesi olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır. Bu görüşü savunanlar bir takım deliller sıralamaktadır.

Şimdi öncelikle bu görüşü benimseyenlerin iddialarını desteklemek için ileri sürdükleri delillerini zikredip, ardından bu görüşe itiraz edenlerin bu delillere yönelttikleri tenkitlerini ve kendi delillerini görelim¹³:

⁹. Bkz. Zuhaylî, a.g.e., I, 128.

¹⁰. Bkz. İsmail b. Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Beyrut, 1992, I, 74; keza bkz. Zuhaylî, I, 128; Hüseyin Certel, *Kur'an'da İnsan*, Tuğra Matbaası, İsparta, 2000, s. 4.

¹¹. Bkz. Seyyid Ali Ekber Kuraşî, *Kâmûs-ı Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, Tahran, 1367, II, 287.

¹². Bazı âlimler, hakkında nas bulunduğu için, izafetle, sadece Hz. Adem ve Hz. Dâvûd'a *halifetullah* denilebileceğini söylemişlerdir. Buna karşılık diğer bir grup ise, diğer insanlar için de, *sultanullah*, *cumûdullah*, *haylullah* (Allah'ın atı) denildiği gibi izafet yoluyla halifetullah da denilebileceğini söylemişlerdir (Feyyûmî, a.g.e., s. 68). Bu durumda *halifetullah*'ın manasının, mef'ûlun *biline izâfesi* kabilinden "*Allah'ın halife kıldığı kimse*" manasında olduğu anlaşılmaktadır.

¹³. Bu görüşleri aktarıırken zaman zaman kendi kanaatimizi de belirttik.

İnsan'ın Allah'ın Halifesi Olduğu Görüşünü Benimseyenlerin İddialarını Destekleme Sadedinde İleri Sürdükleri Deliller

1. Halife kelimesinin lugavî manası böyle bir anlayışa mani değildir. Çünkü, halife, kendisine halife olunan kimsenin kaybolması veya ölümü, işlerini yalnız başına yürütmekten âciz kalması, orada hazır bulunmaması sebepleriyle söz konusu olsa da, değer vermek (teşrif) için de halife tayin edilebilir. İnsanların yeryüzünde Allah'ın halifeleri olmaları bu manadadır¹⁴.

Matrudî'ye göre ise, İnsanın Allah'ın halifesi sayılması durumunda, halife ile nâib veya mufavvad (işlerin kendisine bırakıldığı kimse) manası kastedilir. Allah'ın hükümlerini icra etme ve arzın imarı hususundaki iradesinin tenfizi hakkında O'nun yerine geçen kimse olur. Bu durumda kendisine halife tayin eden zâtın, halifesi üzerinde bir otoritesi vardır. Bu hilafette insan için bir teşrif vardır. Böylece yeryüzünün imarı hususunda Allah'ın iradesiyle insanın iradesi birleşecektir¹⁵.

2. Meleklerin yeryüzündeki halifelğe talib olmaları, yeryüzü halifeliğinin Allah'ın halifeliği anlamı taşımasından dolayıdır. Onlar bu nedenle bu göreve talip olmuşlardır¹⁶.

3. Allah'ın Adem'e isimleri öğretmesi ve ona bilgi edinme yeteneğini vermesi, Allah'ın halifesi olduğunu gösterir. Bu durum diğer insanlar için de geçerlidir¹⁷.

4. Varlıklar arasında Allah'ın sıfatlarını kendisinde taşıyan tek varlık insandır¹⁸. Halifesinin yapacağı işleri kendi istediği gibi yapabilmesi için Allah ona kendi sıfatlarından vermiştir¹⁹.

¹⁴. Rağib el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, thk., Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz., s. 156.

¹⁵. Bkz. a.g.e., s. 341.

¹⁶. Bkz. Tabatabaî, *el-Mizân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, 3. bsk., Matbuâtü İsmailiyyân, 1973, I, 115.

¹⁷. Tabatabaî, a.g.e., I, 116 vd.

¹⁸. İbn Teymiyye, *Mecmuu'l-Fetâvâ*, cem ve tertib, Abdurrahman b. Muhammed, Mektebetü'l-Meârif, Rabât, tsz., XXXV, 44 (bu görüşte olanlardan naklen); Şimşek, a.g.m., s. 112 (bu görüşte olanlardan naklen); kezâ bkz. Niyazi Usta, "*İnsan ve İslâm Toplumu*", Türk Yurdu, Kasım, 1991, Ankara, xı, 43.

¹⁹. Hüseyin Atay, "*Allah'ın Halifesi İnsan*", Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi. 1970, sayı: 18, s. 74.

İnsanın yaratılışında en önemli unsur ve taşıdığı hususiyetlerin başında rûh gelir. Bu sayede insan ilim, irade, adalet, rahmet gibi Cenab-ı Hak'a ait sıfatlara cüz'î bir şekilde sahip olmuştur. Bu rûh sayesinde insan maddî şeylerden, mücerred manalara yükselir, batınî manaları idrak eder. Yüce Allah bu yüzden meleklerin Adem (a.s.)'a hürmet ve ta'zim etmelerini ancak rûhun nefhedilmesinden sonra istemiş, bu durumu ruhun nefhedilmesine bağlamıştır²⁰: "**Onu tesviye edip ve ona rûhumdan nefhettikten sonra ona secde ediniz...**" (Sâd, 38/71-72)

Yeryüzünde ve göklerde olan her şeyin insanın hizmetine sunulması ve onun için yaratılmış olması, insanın pek çok varlığa hükmetmesi, icâd ve keşif kabiliyetinin olması, böyle bir konumda olan insanın, nâib manasında, Allah'ın halifesi olmasına uygun düşmektedir²¹.

Menâr'da (özetle) şöyle denir: İnsan zayıf yaratılmıştır. Fakat his ve şuur sahibidir. Ve bu ikisiyle kâinatta tasarruf etmekte ve ondaki varlıkları kendi sultanı altına almaktadır. Bu yüzden bütün bu garip icâdları gerçekleştirmiştir. Gelecekte tahmin edemeyeceğimiz yüksek bir makama ulaşacaktır. İnsan bu kuvve ve mevhibelerle, istidât, arzu, ilim ve amel cihetlerinden gayr-ı mahdûttur. Cenab-ı Hak bu kabiliyetleri ona vermiştir ki, onlar sâyesinde hilkâtin sırlarını ortaya çıkarsın. Allah, bu sayede onu yeryüzünde halife ve kendi yerine geçen bir varlık yapmıştır. Ve o, Allah'ın san'at hârikalarını, hikmetinin güzelliğini ortaya çıkaracaktır²².

Kuraşî, özetle naklettiği yukardaki ifâdelerin ardından şu izâhta bulunur: "Cenab-ı Hak, esma-i hüsnâ ve sıfât-ı ulyâ sâhibidir. Beşer, onların tamamında, yeryüzünde Allah'ın halifesi ve O'nun yerine geçendir (cânişin-i Hudâ). Beşerin bütün işleri Allah'ın yaptıklarını andırmakta, O'nun isim ve sıfatlarına mazhar olmaktadır. Ancak, bu isim ve sıfatların kemâl ve tamamı Allah'tadır. İnsana onlardan cüz'î bir miktar verilmiştir. Bu hilâfet, bütün insanlara şâmindir. İyi ve kötü, mü'min ve kâfir, fâsık ve sâlih'i içine alır.

²⁰. Ebû Hamîd Gazâlî, *İhyâü Ulumi'd-Dîn*. thk. A. el-Hâlîdî, Daru'l-Erkam, 1998, IV, 393; Matrudî, a.g.e., s. 343.

²¹. Matrudî, a.g.e., s. 343.

²². Kuraşî, a.g.e., II, 287-288 (*Menâr*, I, 260'dan özetle).

Meselâ, Hâlık, Razık, Alîm, Kâdir, Semî', Basîr, Rahîm, Hakîm, Ğafûr... Allah'ın isimlerindedir. Beşer bu isimlerin ve sıfatların tamamında Allah'ın halîfesidir. Allah her şeyi yaratmıştır. İnsan da, binalar, iş yerleri vs. yapmaktadır. Allah'ın verdiği kudretle onları vücuda getirmekte, kendi çocuklarını dünyaya getirmektedir. İlim ve kudret sâhibidir. İştir, görür, şefkâtlidir, işini muhkem yapar, müdebbirdir. Bütün bunlar Cenab-ı Hakk'a halîfelik demektir.²³

Kuraşî, insanın bu durumundan hareketle, şia tarafından, imâmlara (oniki imâm), bilhassa Hz. Ali (r.a)'a "*Cenab-ı Hakk'ın sıfatlarına mazhar idiler*" dendiğini, yani onların, Cenab-ı Hakk'ın sıfatlarını göstermede, başkalarından daha üstün olduğunu söylemektedir...²⁴

O'na göre, iyi kimseler, Allah'ın iyi halifeleri, kötüler ise, kötü halifeleridir. Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok âyette çoğul olarak geçen "hulefâ" ve "halâîf" kelimelerinin tamamını da "Allah'ın halifeleri" manasındadır.²⁵

5. Hadis-i şerifte "Allah Adem'i kendi sûreti üzere yaratmıştır"²⁶ denilmektedir. Böylece bu hadis insanın Allah'ın halifesi olduğunu göstermektedir.

²³. a.g.e.,II, 288.

²⁴. a.g.e., II, 288.

²⁵. Bkz. a.g.e.,II, 289-290.

²⁶. Muhammed b. İsmail Buhârî, *es-Sahih*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul, tsz., *İsti'zân*, I; Ebu'l-Hüseyn el-Kuraşî, Müslim, *es-Sahih*, Daru İhya'it-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, tsz., *Birr*, 115; İbn Teymiyye, *Mecmuu'l-Fetavâ*, XXXV, 44. Bu ifaden hakkındaki değerlendirmeler ilerde gelecektir. İbnu'l-Arabî'nin, "insan-ı kâmil onun suretinde yaratılmıştır" ifadesinden de bu hadisi yukardaki manada değerlendiğini anlıyoruz. (Bkz. Nihat Keklik, *Futuhât -Esas Motifler-*, s. 438, 439). Başka bir yerde de şöyle diyor: İnsan gerçek olarak halîfedir. O gerçek olarak ilâhî isimlerin mazharıdır. O bütün âlemin hakikatlerini camidir (Futuhât, I, 125). İbnu'l-Arabî şu sözleriyle ise, ifrata varmış ve İbn Teymiyye gibi zatların haklı olarak tenkidinine maruz kalmıştır: İnsan cisim yönünden nasıl küçük bir âlem ise, aynı şekilde hudus yönünden de küçük bir ilahtır. Onun uluhiyyeti doğrudur. Çünkü insan âlemde Allah'ın halîfesidir. Vc âlem ona musahhar kılınmış, âleme ilah olmuştur. Tıpkı Yüce Allah'ın insana ilah olması gibi. Keklik, a.y., s. 437

Şeyh Bedrettin'in Varîdat adlı eserini şerh edenlerden M. Nur da, "Biz emâneti göklere, yere ve dağlara arzettik de onlar bu emâneti yüklenmekten kaçtılar, taşıyamamaktan korktular. fakat insan onu yükledi. Çünkü o çok zalim ve çok cahildir" (el-Ahzab, 33/72) âyetinde geçen emâneti insana verilen hilâfet olarak değerlendirmiş ve bu hilâfetin manasının da bütün ilâhî isimlerin manasının insanın görümesi olduğunu söylemiştir. Bir başka yerde ise, bu emânetin Hak sûretinden ibaret olmasının muhtemel olduğunu söyleyerek, insanın Hak sûreti üzere yaratıldığını belirtip böylece mezkûr hadisi nasıl anladığını ortaya koymuştur. (Bkz. M. Nur, *Varîdat Şerhi*, s. 42-43)

6. Meleklerin Hz. Adem'e secde etmeleri, Hz. Adem'in Allah'ın hükmünü yeryüzünde uygulamak için ilk peygamber olarak görevlendirilmesi²⁷ onun Allah'ın halifesi olduğunu göstermektedir.

7. Yüce Allah, halife henüz yaratılmadan onun hilafetini halifelige verdiği değer sebebiyle, mele-i a'lâ'da ilan etmiştir. *Halife* kelimesinin sonundaki *te* harfi de halifenin büyük bir durumu olduğuna delâlet etmektedir. Daha önce yaratılan melek, cin vs. için yapılmayan bu tekrim ve değer vermenin hikmeti ancak, insanın Allah'ın halifesi olmasıyla izah edilebilir.²⁸

8. Cin, melek ve diğer varlıklar da insan gibi ibadet ediyorlar. Fakat insanın emaneti yüklenme gibi hususiyetleri vardır. Dolayısıyla insan Allah'ın halifesi olmaya layıktır.²⁹

9. Bu görüş bazı sahabe ve tabiinden rivayet edilmiştir. Elmalılı, Ashab-ı kiram ve tabiin tefsirlerinin özü olarak bu konuda şunları kaydeder: "Allah ben mutlaka yeryüzünde bir halife yaratacağım, bir halife tayin edeceğim demişti ki, bunun meâli: Kendi irademden, kudret ve sıfatımdan ona bazı salahiyetler vereceğim. O, bana izâfeten, bana niyabeten mahlukatım üzerinde bir takım tasarrufâta sahip olacak. Benim namıma ahkâmımı icrâ ve tenfiz eyleyecek, o bu hususta asîl olmayacak, kendi zâtı ve şahsı namına bilasâle icrâ-yı ahkâm edecek değil, ancak benim bir nâibim, bir kalfam olacak, irâdesiyle benim iradelerimi, benim emirlerimi, benim kanunlarımı tatbik memûr bulunacak. Sonra onun arkasından gelenler ve ona halef olarak aynı vazifeyi icrâ edecek olanlar bulunacak **"O Allah'tır ki, sizi yeryüzünde halifeler kıldı"** (el-En'âm, 6/165) âyetinin sırrı

İnsanın Allah'ın halifesi olduğu görüşünü benimseyen ve bu tabiri İslâmî bir deyim olarak takdim eden Seyyid Hüseyin Nasr, (bkz. "*Sufizm Işığında Ekoloji Problemi*", çev. Sadık Kılıç, EKEV, II, sayı:1, Kasım, 1999, s.10) insan için, "bu dünyada yaşayan fakat sonsuzluk için yaratılmış olan tanrı süretinde bir varlık" ifadesiyle bu hadisin manasını yukarıdakiler gibi anladığını ve benimsediğini ortaya koymaktadır. Bkz. Seyyid Hüseyin Nasr, *Bilgi ve Kutsal*, İz Yayınları, İstanbul, 1999, s. 172.

²⁷ Bkz. Mustafa Erdem, *Hz. Adem (İlk İnsan)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1993, s. 129. Bu ve devamındaki maddeler, karşı grup tarafından ele alınmadığından cevap verilmemiştir. Bu yüzden, bu maddelerde belirtilen görüşler, delil olmadaki kuvvetleri açısından taraftandan değerlendirilmiştir.

²⁸ Matrudi, a.g.e., s. 341 (Behiyü Hülî, *Adem Aleyhisselam*, s. 127'den naklen).

²⁹ Matrudi, a.g.e., s. 344.

zâhir olacak. Bu mana ashâb-ı kirâmandan ve tabiînden uzun uzadıya nakl edilegeleceği tefsîrlerin hülâsası ve hâsılıdır.³⁰

10. Ayette kimin yerine halife olduğu zikredilmediğine göre, okuyucunun ilk aklına gelen bu manadır. Çünkü bir kimse, "ben evde bir halife kılacağım" dese, mana açıktır. Kendisine halife olunan ev sahibidir. Arz da, Allah'ın mülküdür. İnsanın malikiyeti mecazîdir. Ayet ve hadislerde de bu manaya aykırı bir şey yoktur.³¹

11. İnsanın Allah'ın halifesi olduğuna dair nakli deliller vardır. Bazı hadis-i şeriflerde halifetullah tabirinin kullanılması ayetteki halifeden maksadın halifetullah olduğuna delâlet etmektedir.³² Bu rivayetler şunlardır:

a. Mehdi hakkındaki bir hadis-i şerifte ahir zamanda meydana gelecek fitne ve karışıklıklar zikredildikten sonra şöyle buyrulur: "*Onu (Mehdi'yi) gördüğümüzde kar üzerinde sürünerek de olsa, derhal biat ediniz. Çünkü o halifetullah Mehdi'dir*"³³

b. Sevban (r.a)'dan rivâyete göre, Resulullah (s.a.s) şöyle buyurmuştur: "*Kim ma'rûfu emreder münkerden nehyederse o yeryüzünde Allah'ın halifesi, Kitab'ının halifesi ve resûlunun halifesidir*".³⁴

c. Huzeyfe (r.a) Resulullah (s.a.s)'den şöyle rivayette bulunmuştur: "*Yeryüzünde Allah'ın bir halifesi bulunup da sırtına vurup, malını alırsa da ona itaat et...*"³⁵

İnsan'ın Allah'ın halifesi olduğu görüşünü kabul etmeyenlerin bu maddelere karşı cevaplarına geçmeden, burada şunu da belirtelim ki, insanın

³⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, tsz., I, 299, 300.

³¹ Matrudi, a.g.e., s. 340.

³² Matrudi, a.g.e., s. 344.

³³ Ebû Abdillah Muhammed b. Mâce el-Kazvini, *es-Sünen*, thk., Muhammed Fuâd Abdülbakî, Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, Beyrut, tsz., *Fiten*, (Hurucu'l-Mehdi babı), II, 1367 (Bu rivâyeti Hâkim ve İbn Kesir sahîh saymışlardır).

³⁴ Alaüddin el-Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ahvâl*, thk., Bekri Hayani, Safvet Saka, Müessesetu'l-Risâle, Beyrût, 1989, III, 75 (5565. hadis).

³⁵ İbn Hanbel, a.g.e., V, 403.

Allah'ın halifesi olduğunu söyleyenler bu ifadeyle birbirinden çok farklı manalar kast edebilmektedirler. Meselâ, insanın Allah'ın halifesi ve naibi olduğunu İslâmî bir görüş olarak takdim eden Mevdudî'nin Allah'ın halifesiyle kastettiği mana, daha çok kulluk, memuriyet, ahde vefa, emanete riayet manalarını çağrıştırmakta; bazılarının yaptığı gibi, insanı büyültüp ilahlaştırma yerine, onun omuzlarına büyük bir mesuliyet yüklemektedir. Mevdudî, insanın Allah'a halife olmakla yüklendiği mesuliyeti şu misalle izah eder: Bir kimse, bir başkasını mülküne naib ve vekil tayin etse, şu dört durum söz konusudur: 1. O mülkün asıl sahip ve maliki mal sahibidir, uhdesine tevdi edilen kimsenin değildir, 2. Vekil kılınan kimse, mal sahibinin emrettiği ve tarif ettiği şekilde o mülkte tasarruf edebilir, 3. Vekil'in bağıllık sözünü bozup, hareket alanı için çizilmiş olan sınırları aşması doğru değildir, 4. O vekile lazımdır ki, o mülkteki işleri kendi arzusuna göre değil de mal sahibinin istediği gibi yapsın, yerine getirsin. Mevdudî'ye göre bu dört şartın tamamı niyabet kelimesine dahildir. Bu şartlardan biri dahi yerine getirilmese niyabet (vekillik) yapılmamış olur. Bu dört şey hilafet kelimesinin tasavvurunda da mündemiçtir. Dolayısıyla insanın Allah'ın halifesi olması bu manadadır. Yani, bu şartları yerine getirmekle görevli olması demektir.

Mevdudî, insanın Allah'ın halifesi olmasına yüklediği bu müsbet manadan hareketle, İslâm'ın böyle bir halifeliği belirli kimse ve gruplara has kılmadığını, aksine imanı olan ve hilafet kelimesinin taşıdığı bu manaları yerine getirmeye istidadı olan herkese şümlü kıldığını belirtir. Böylece, hilafet-i insaniyet dışında, rabbanî ve ilahî saltanat namı altında başka bir sistemin İslâm'da olmayacağını söyler³⁶. Görüldüğü gibi, halifetullah kavramının bu şekilde değerlendirilmesinin yalnız bir tarafı yoktur ve ifrata kaçan kimselerin değerlendirmelerinden tamamen farklıdır. Bazılarının insanın Allah'a halife olmasını, onu bir nevî küçük ilah olarak görmelerinin aksine, o, insanı mesuliyet yüklenmiş olan bir varlık olarak görmekte; kezâ, bu kavramdan hareketle kıralları Allah'ın vekili ve kendilerinden hesap sorulmayan kimseler olarak görenlerin aksine, o, bütün inananlara bu özelliği vererek İslâm'da böyle bir anlayışın olmadığını belirtmiş ve teokrasi yolunu kapamıştır.

³⁶ . Bkz. Ebu'l-A1â el-Mevdudî, *Rivâ-i Zindegi der İslâm*, el-İttihâdu'l-İslamiyyu'l-AJî, s. 30 vd.

İnsanın halifeliği konusunda bazı aşırı görüşleri olan İbnu'l-Arabî'nin dahi eserlerinin çeşitli yerlerinde konuya farklı açılardan yaklaştığını görmekteyiz. Mesela, "**Rabbim bana hüküm verdi ve beni mürsellerden kıldı**" (eş-Şuara, 26/21) âyetindeki *hüküm*'ü hilafet, *mürselin*'i de risâlet (peygamberlik) olarak yorumlamış, devamla, her resûl'un halîfe olmadığını söylemiştir. Ona göre, halife; kılıç, azl ve velayet sahibi kimsedir. Resûl ise böyle değildir. O ancak emredildiği şeyi tebliğ etmekle görevlidir. Eğer bu uğurda savaşır ve davasını kılıçla da savunursa o zaman halifelik vasfını da alır (el-halifetu'r-Resûl). Böylece, her nebî resûl olmadığı gibi, her resûl de halife değildir³⁷. İbnu'l-Arabî'nin bu izahı, Hz. Davud'a halife denmesine uygun düşmektedir. Çünkü, Hz. Davud hem resûl hem de hükümlanlık sahibi idi. Ancak, İbnu'l-Arabî, başka bir yerde, resullerin Allah'ın halifeleri olduğunu söylemiş, başka bir yerde de İnsanın Allah'a halife oluşunun altı şekli olduğunu söyleyerek bunların, velâyet, nübüvvet, risalet, imamet, emr ve mülk olduğunu belirtmiş, insanın kemâlinin bu mertebeleri tamamlamakla olacağını ve bu mertebelerin Hz. Ademden başlayarak son doğacak kimseye kadar her insanda bi'l-kuvve var olduğunu söylemiştir. Başka bir yerde de gerçek halifenin veraset-nübüvvet sahibi kutup olduğunu söylemiştir³⁸. Yine *Futuhât*'ta, hilâfeti küçük ve büyük olmak üzere ayırarak şu izahta bulunuyor: Halifeliğin en büyüğü, bu âlemin büyük imamlığıdır. En küçüğü ise, insanın kendi kendisine halifelik yapmasıdır. Bu ikisi arasındaki halifelikler ise, kendinden üsttekine nispetle küçük, alttakine nispetle de büyük olarak isimlendirilir. Hz. Adem'in kendinden önceki bir selefin değil de Allah'ın halîfesi olduğunu söyleyen İbnu'l-Arabî, bu halifeliğin kâmil insanlara intikal ederek en sonunda kemalâtın zirvesine ulaşmış olan en büyük halife ve en büyük imam Muhammed (s.a.s) 'e vardığını belirtmektedir. Ona göre, sûret-i ilahiyeye mazhar olan insan-ı kâmile bu özellik ancak Hakk'a bedel olması, O'nun halîfesi olması için verilmiştir. Onun benzeri olan diğer kâmil zatlar ise ancak ilk halifenin halifeleridirler... İbnu'l-Arabî, ileride gelecek olan "ev halkım hakkında halife sensin..." gibi hadîslere dayanarak Allah'ın insana halifeliğine de değinmiştir³⁹.

³⁷ . Suad el-Hakîm, a.g.e., s. 417, *Fusûs*, I, 207'den

³⁸ . Bkz. a.g.e., s. 415, 417, *Kitabu'l-Terâcim*, s. 19; *Bulğatu'l-Gavvas*, s. 54, 60'den naklen.

³⁹ . İbnu'l-Arabî, el-Futuhât, 280. 400, 408

İnsan'ın Allah'ın Halifesi Olduğu Görüşünü Kabul Etmeyenlerin Bu Görüş Sahiplerinin Delillerine Yöneltilen Tenkitler

Birinci delilin tenkidi: Değer verilmesi (teşrif) anlamında, insanın Allah'ın halifesi kılındığı iddiâsının "halife" sözcüğünün lugât anlamıyla bir ilgisi yoktur. Bir kelimenin sözlük anlamından başka bir anlamda kullanıldığını söyleyebilmek için ciddi bir karineye ihtiyaç vardır. Ayette böyle bir karine mevcûd değildir. Eğer söz konusu olan insana değer verildiği ise, bunu ifade eden başka kelimeler vardır. Nitekim, insanın değerli kılındığı başka bir âyette ifade edilmektedir ve burada halife değil, **kerremnâ** (değerli kıldık) (el-İsrâ, 17/70) sözcüğü kullanılmaktadır⁴⁰.

İkinci delilin tenkidi: Meleklerin yeryüzündeki halifelige talip olmalarının bu halifelğin Allah'a halife olmak manasını taşımasından dolayı olduğu görüşü sadece bir iddiadan ibarettir. Eğer melekler "halife"den maksadın "Allah'ın halifesi" olduğunu anlasalardı, o zaman "**sen yeryüzünde kan dökecek, orada fesat çıkaracak birini mi yaratacaksın?!**" şeklinde mukabelede bulunmazlardı. Allah'ın "*ben, yeryüzünde, kendime bir halife yaratacağım*" demesine karşılık meleklerin böyle karşılık vermeleri çok garip bir durum olur.⁴¹

Üçüncü ve dördüncü delillerin tenkidi: İnsana isimlerin öğretilmesi, bilgi edinme kabiliyetinin verilmesi, insanoğlunun mükerrem kılınması, göklerde ve yerde olanların onun hizmetine sunulması, pek çok şeyleri yapmaya ve icâd etmeye muktedir kılınması, onu pek çok varlıktan üstün duruma yükseltse de, Allah'ın halifesi olmasını, işlerin kendisine bırakıldığı bir varlık konumuna yükseltilmesini gerekli kılmaz. Eğer böyle bir şey olsaydı, insandan şu veya bu sebeplerle bazı üstünlükleri olan varlıklarda da bir nevi halifelğin olması lazım gelirdi. Hem Allah'ın ilim, kudret gibi sıfatlarının yanında insanın bu özellikleri bir hiç mesâbesindedir...⁴²

⁴⁰. Sait Şimşek, "*İnsan'ın Halifeliği*", Bilgi ve Hikmet, Güz-1995, sayı, 12, s. 112

⁴¹. Meydanî, s. 161; Şimşek, a.g.m., s. 113.

⁴². Meydanî, s. 143; Şimşek, a.g.m., s. 114.

Selef-i sâlihîn'in akîdesi böyledir. Hz. Ali, kulların amellerinin cebr ve ihtiyar arasında oluşu hakkında şöyle diyor: Yüce Allah hayrı ihtiyarî olarak emretmiş, şerden de sakındırmak suretiyle nehyetmiştir... Kimseye işleri kendisine havale etmek (tefvîz) hakkını vermemiştir. Durum bu ikisi arasındadır. Ne cebr ne de tefvîz vardır. Hz Ali böylece cebr ve tefvîz olmadığını beyan ediyor. O halde insan nereden Allah'ın halifesi oluyor?! Çünkü halîfe hangi manada olursa olsun bir tefvîzi gerektirmektedir.⁴³

Varlıkların insanların hizmetine sunulması (teshîr); ne tefvîz, ne tevkîl (vekil tayin etme), ne de Allah yerine halifeliktir. Göklerde ve yerdeki şeylerin insana musahhar kılınması, rabbanî izne bağlı olarak bir imkân tanımıdır. İmtihan dairesi içinde olan bir hâdisedir. Bu imtihanın maddesi emir ve nehiylerle teklîf, sahası, hür iradeye müsahhar kılınan alan, engelleri ise, nefislerin hevâ, şehvet, arzu ve istekleridir. Böyle bir teshirle birlikte, kâinatta müsbet veya menfî hiç bir şey Allah'ın takdir ve kazasının dışında gerçekleşmez. Resûl ancak Allah'ın izniyle bir âyet getirir (er-Ra'd, 13/38). Cibrîl de ancak Allah'ın izniyle Resûlullah'ın kalbine Kur'ân'ı indirir (eş-Şûrâ, 42/51). Sihar, Allah'ın izni olmadan kimseye zarar vermez (el-Bakara, 2/102). Bir grubun bir gruba galip gelmesi ancak Allah'ın izniyle olur (el-Bakara, 2/249, 251). Münbit beldenin nebâtı da ancak Allah'ın izniyle çıkar (el-A'râf, 7/58)... O halde, sâbit kanunlar, dâimî kanunlara boyun eğen sebepler, tabîî amellerini ancak Allah'ın izniyle gerçekleştirir. Esbâb (sebepler) ve müsebbebât (sebepler neticesinde meydana gelen şeyler) dâirelerinde meydana gelen her hâdise, ancak Allah'ın izniyle meydana gelmektedir. Dolayısıyla tevkîl, tefvîz, ve Allah'a halifelik yoktur⁴⁴. Naslar bu duruma şehâdet etmektedir⁴⁵.

İnsanın günümüzde gösterdiği maddî terakkî, pek çok icâd ve keşiflerde bulunması ve Allah'ın pek çok isim ve sıfatlarının insanda tecelli etmesi de insanın Allah'ın halifesi olmasını gerektirmez. Çünkü benzer sıfatlar diğer varlıklarda da görülmektedir⁴⁶. Bu isimlerin insanda daha çok tecellî etmesi,

⁴³ Meydanî, a.g.e., s. 143-145.

⁴⁴ Meydanî, a.g.e., s. 151-152.

⁴⁵ Örnek için bkz. el-Bakara, 2/97, 102, 249-251; el-A'râf, 7/58; İbrâhîm, 14/11, 25; er-Ra'd, 11/38; Al-i İmrân, 3/145...

⁴⁶ Şimşek, a.g.m., s. 114.

insanın Allah'ı tanımakla mükellef bir varlık olmasından dolayıdır. İnsan kendinde bulunan bu cüz'î sıfatlarla Allah'ın küllî ve sınırsız sıfatlarını anlayıp, O'nun büyüklüğünü daha iyi idrâk edecektir. Kur'ân-ı Kerîm'de, insan tabiatının çok mücadeleci (el-Kehf, 18/54), husumet sahibi (Yâ-sîn, 36/77), zâlim ve câhil (el-Ahzâb, 33/72), hırslı ve sabırsız (el-Meâric, 70/19), aceleci (el-Enbiyâ, 21/37; el-İsrâ, 17/11), nankör (Abese, 80/17) olduğu bildirilmiştir. Böyle bir varlığı Allah'a benzetmek, Kur'ân'a aykırı olacaktır⁴⁷.

Beşinci delilin tenkidii: "İnsanın Allah'ın sûreti üzere yaratıldığı iddiâsına gelince, tamamen sapık bir iddiâdır. Ne zâtı, ne sıfatları, ne de isimleri itibarıyla Allah'ın bir benzeri yoktur. Genellikle tasavvuf ehli arasında yaygın olan bu anlayış, Buhârî'de geçen bir hadisin, Tevrat'ta geçen bir âyetle izah edilmesinden kaynaklanmaktadır. Tevrat'ta şöyle denilmektedir: "Ve Allah dedi: Sûretimizde, benzeyişimize göre insan yapalım; ve denizin balıklarına göre ve göklerin kuşlarına ve sığırlara ve bütün yeryüzüne ve yerde sürünen her şeye hâkim olsun. Ve Allah insanı kendi sûretinde yarattı, onu Allah'ın sûretinde yarattı." (Tekvîn, 1, 26, 27). Nakledilen hadisin, Tevrat'ta anlatılanla bir ilgisi yoktur. Çünkü hadisin vürûd sebebi kaynaklarda belirtildiğine göre şöyledir: Resûlullah (s.a.s) birisinin kendi kölesini dövdüğünü görür. Resûlullah o kişiyi kölesini dövmekten sakındırarak, "Allah Adem'i onun sûreti üzere yaratmıştır" buyurmuştur⁴⁸. Yani yüce Allah bu köleyi ve dolayısıyla bütün köleleri, efendileri gibi, Hz. Adem sûretinde yaratmıştır. Böylece o kişiye: *Bu köle de seninle aynı soydan, Hz. Adem'den gelmektedir; onu dövdüğün zaman kendi atanı dövmüş gibi oluyorsun*, demek istemiştir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in naklettiği bir hadîs de bunu desteklemektedir: "Sizden biriniz kavga ettiğinde yüze vurmaktan sakınsın. Çünkü Allah Adem'i o sûret üzere yaratmıştır."⁴⁹

Bu izaha göre, '*Halakallahu Ademe alâ suretihi*' hadîsinin sonundaki zamir (o) Allah'a değil de, hadisin sebep-i vürûdunda geçen köleye raci'dir. Yani

⁴⁷. Bkz., J.M.S. Baljon, *Kur'ân Yorumlarında Çağdaş Yönelimler*, çev., Şaban Ali Düzgün, Fecr Yayınevi, Ankara, 1994, s. 78.

⁴⁸. Şimşek, a.g.m., s. 114 (İbn Hamza el-Huseynî, *el-Beyân ve't-Ta'rîf fî Esbâbi vürûdi'l-Hadîs*, Beyrût, 1981, I, 36'dan naklen).

⁴⁹. Bkz. *el-Müsned*, II, 251, 254.

mana Allah Adem'i kendi sûretinde yaratmıştır değil de, o kölenin suretinde yaratmıştır oluyor. Bu değerlendirme, hadisteki, **sûretihî** kelimesindeki zamirin, kimin yerini tuttuğuna dair, hadisçiler arasındaki çeşitli yorumlardan biridir. İbn Fûrek, zamirin Hz. Adem veya Allah'a raci kılınması durumunda muhtemel olan çeşitli vecihleri uzunca zikrettikten sonra, Hz. Adem'e ve hadisin vurûd sebebi olan, döğülen köleye raci olmasını daha uygun, Allah'a raci olmasını ise uzak görmüştür⁵⁰. Zamir'in Hz. Adem'e raci kılınmasıyla ilgili olarak zikrettiği vecihlerden bir kaç şunlardır: 1. "*Allah Hz. Adem'i yaşayıp vefat ettiği sûret üzere yaratmıştır*" Yani, Hz. Adem, zürriyeti gibi tedricî olarak büyümemiştir. Onu diğer insanlar gibi bebeklik, çocukluk, gençlik... merhalelerinden geçirmeden, tedricî bir büyümeye tabi tutmadan, nasılsa öyle yaratmıştır. 2. "*Allah Adem (a.s)'ı bir örneği olmaksızın yaratmıştır*" Bu durumda bu hadisle, bazılarınca ileri sürülen ve makalemizin sonlarında ele alacağımız, "Adem'den önce Ademler" görüşü reddedilmektedir. 3. "*Allah Adem'i ona gece, gündüz ve maddî unsurların tesiri olmaksızın yaratmıştır*" Böylece Hz. Adem'de bazı şeylerin kendi tabiatı icâbı meydana geldiği görüşü reddedilmiştir....

Bu görüşü savunanlar *Buhari* ve *Müslim*'de geçen, Hz. Adem'in yaratıldığı sıradaki boyunun uzunluğunu vs. örnek göstermektedirler. Meselâ Hattabî, Allah'ın başka varlıklara benzemesinin muhal olduğunu belirterek, hadisteki zamirin kesinlikle Adem'e raci olduğunu söylemekte, bu hususta sebab-i vurud olarak naklettığımız olayı da delil olarak sunmaktadır.

Zamirin Allah lafzına raci olması durumunda, "sûret"ten kastedilenin, "sıfat" olabileceği, yani, Allah'ta bulunan diğer varlıklara üstün olma sıfatının insanda da bulunması düşünülebilir. Ya da, Allah Taala Adem'i teşrif için kendine nisbet etmiştir.

Yukardaki hadisteki zamirin Allah'a raci' olduğunu söyleyenler, destekleyici olarak, "Allah Ademi Rahman sûretinde yarattı" haberini de ileri sürmüşlerse de, bu hadisin Arapça gramer kaidelerine uymadığı, böyle bir ifâdenin

⁵⁰. Bkz. Ebü Bekr b. Fûrek, *Müşkilu'l-Hadîs ve Beyânuk*, 2. bsk., thk ve tlk., Mûsâ Muhammed Ali, Alemlü'l-Kütüb, Beyrut, 1985, s. 62

Arapça'da kullanılmayacağı belirtilerek, Arapça açısından uygun olmayan bir şeyin nakil açısından da doğru olmayacağı söylenmişse de, buna mukabil, bu tarz bir yöntemle bu hadisin reddedilemeyeceğini, ayrıca bu hadisteki gramer örneğinin, benzerleri olduğu söylenmiştir⁵¹. Hattabî, bu ifâdenin, Peygamber (a.s.)'in sözü değil, ancak bazı ravîlerin yanlış anlamalarından kaynaklanan bir tahrif olduğunu ifade eder. Hattabî'nin izahını nakleden Kevserî de onun ifadelerine katıldığı izlenimini vermektedir.⁵²

Kanaatimizce, bu hadiste şu manaya da işaret edilmiş olabilir: Yani Allah, diğer varlıklardan ayırd edici vasıf olarak insana farklı bir simâ vermiş ve insanlığını o simâ üzerinde tezahür ettirmiş, o yüzü pek çok isminin tecellisi için bir ayna haline getirmiştir. Dolayısıyla Kur'an âyetlerinin yazılı olduğu bir levhaya vurmak veya onu karalamak doğru olmadığı gibi, böyle bir yüze vurmaktan da kaçınmak gereklidir. Ayrıca, bu izaha paralel olarak, "*Allah insanı kendi sûretinde yarattı*" hadisinin bir manasının da şu olduğunu söyleyebiliriz: Yani Allah insanı, kendinde bulunan sıfatlarının birer küçük örneğini onda yaratmak sûretiyle kendini tanıtacak bir vaziyette yaratmıştır. Yoksa, Allah'ın hiç bir varlığa benzemediği âşikârdır. "**O'nun benzeri olan hiç bir şey yoktur. O İştien ve Görendir**" (eş-Şûrâ, 42/11). Ayetlerde olduğu gibi, hadis-i şeriflerde de bir takım mecazî ifadelerin, hatta müteşâbih hadislerin bulunduğunu unutmamak gerektir. Ayrıca, Tevrat'ta geçen bütün ifâdelerin yanlış olduğunu söyleyemeyiz. Nitekim, Tevrat ve İncildeki bazı ifâdelerin Kur'an ve hadis naslarıyla büyük bir benzerlik arzettiği bilinen bir gerçektir. Gazalî de, bu hâdisin manasının ancak rûhun sırrını keşfetmek suretiyle tam olarak anlaşılabilceğini söyleyerek, bu hadisin insanın maddi suretiyle değil de, manevi yönüyle, rûh dünyasıyla alakalı olduğunu belirtmiş, maddî manada değerlendirmede bulunanların büyük bir yanılgıya düştüklerine dikkat çekmiştir⁵³.

⁵¹. Tafsilat için bkz. İbn Fûrek, a.g.e., s. 60 vd.

⁵². Bkz. M. Zahid Kevserî'nin Devvânî'nin *Hakikatü'l-İnsan ve'r-Rûhi'l-Cevvâl f'l'Alem*, (Erzurum, 1979) adlı eserine yaptığı talik, s. 7.

⁵³. Bkz. Gazalî *İhya*, IV, 34, 394; *Kımya-i Saadet*, çev. Ali Arslan, Arslan yay. İstanbul, 1976, s. 50.

Altı, Yedi ve Sekizinci delillerin tenkidi: Bu üç madde ifâde edilenler de, Hz. Adem ve insanoğlunun diğer varlıklara üstün kılınmasıyla alakalıdır. İnsanın Allah katında değerli bir varlık olması onun halife olmasını gerektirmez.

Dokuzuncu delilin tenkidi: Ayetteki halifeden maksadın Allah'ın hâlifesi olduğu tarzındaki bir görüşün İbn Abbas, İbn Mes'ûd gibi sahabilere isnadı doğru değildir. Bu durum, onlardan gelen bir rivâyeti Taberî'nin yanlış olarak bu manada değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Daha sonraki müfessirler de Taberî'den ictibasla bu yanlış değerlendirmeyi İbn Abbas ve İbn Mes'ûd gibi sahabilerin görüşü olarak nakletmişlerdir. Meselenin özeti şöyledir:

Taberî'nin İbn Abbas, İbn Mes'ûd ve ashâbdan daha başka kimselerden naklettiğine göre, Yüce Allah melekler **"Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım"** deyince melekler *"rabbimiz bu halife ne olacaktır?"* derler. O da, *"onun yeryüzünde fesat çıkaran birbirine hased eden, birbirini öldüren zürriyeti olacaktır"* buyurur.

İşte bu görüş âyette zikredilmemiş olan diyalogu ortaya koyuyor. Yani, **"ben yeryüzünde bir halife yaratacağım"** ve **"Dediler ki, sen orada fesat çıkaracak, kan dökecek birini mi yaratacaksın?"** ifâdeleri arasındaki boşluğu dolduruyor.

Fakat Taberî'nin kendisi bu me'sûr ifâdeye ta'likte bulunarak şöyle demiştir: *"Böylece İbn Mes'ûd ve İbn Abbas'dan naklettiğimiz rivâyete göre, âyetin tevili şöyle olur: Ben, yeryüzünde mahlukatım arasında hüküm vermede bana halîfelik yapacak, kendi yerime bir halife yaratacağım (halîfeten minnî). Bu halife ise, Allah'a itaatte ve mahlukatı arasında adaletle hüküm vermede O'nun yerine geçen kimsedir"*⁵⁴.

⁵⁴. Bkz Taberî, a.g.e., I, 237. Taberî, bu tevilden hareketle şöyle bir görüş belirtmiştir: Adem (a.s) ve onun gibi olan peygamberler, aralarında fesat ve kan dökmenin vuku bulacağı oğulları arasında, Allah'ın hükmüyle hükmetme hususunda, Allah'ın halifesidirler.

Allah, Adem'i (a.s), tevbe etmesinden sonra nübüvvetle seçmiştir. Masûm nebi ise, Allah'ın dilemesiyle Allah'ın hükmüyle hükmetme hususunda halîfelik yapmaya ehildir Ancak ne var ki, daha sonraları bu dâire genişletilerek peygamberler dışındaki insanlara da halîfe ünvanı verilmiştir

Açıktır ki, bu ifâdeler, Taberî'nin bu rivâyetten anladığı bir şeydir. Sonra bazı müfessirler Taberî'den bu anlayışı alarak, İbn Abbas ve İbn Mes'ûd'un bu anlayış tarzında bir rivâyette bulduklarını zikretmişlerdir. Halbuki Taberî bu görüşü bir istinbat ve kendi anlayışı olarak zikretmiştir. Aslında rivâyette bu manaya delâlet eden hiç bir şey yoktur. Ancak Taberî öyle anlamıştır. Halbuki biz, bu rivâyetten Taberî'nin anladığı mananın dışında başka bir mana anlayabiliriz. Bu rivâyet sadece bir kapalılığı halletmektedir. O da, Allah'ın yaratacağı bu varlığın yeryüzünde fesat çıkaracağı ve kan döküleceğinin melekler tarafından nasıl bilindiğinin aydınlatılmasıdır⁵⁵.

Taberî'nin rivâyetten anladığı bu mana ona göre üçüncü bir ihtimaldir. Sonraları Reşid Rıza gelerek, *Menâr Tefsirinde* bu dâireyi genişletmiş, tevîli çok umumileştirerek, Taberî sadece peygamberler için *halifetullah* derken, bütün insanların yeryüzünde Allah'ın halifesi olduklarını söylemiştir. Daha sonraları pek çok kimse bu fikri tekrar ederek neticede bu fikir yayılıp genişlemiş ve artık tartışmasız kabul edilen bir İslâmî kavram olup çıkmıştır. Şüphesiz insanoğlu Allah'ın yeryüzündeki halifesi olmayı ister. Nefsinin gururu, büyülenme ve yücelme arzuları böyle bir şeyi ona kabullendirir. Fakat insanın her sevdiği, arzu ettiği şey doğru ve gerçek değildir. Nefislere hoş gelen bir hataya sarılmanın da hakikatla bir alakası yoktur⁵⁶.

Dolayısıyla, Elmahlı'nın bu görüş hakkında, sahabe ve tabiinden nakledilenlerin hülasasıdır şeklindeki görüşü doğru değildir. Bilakis, -ilerde geleceği üzere- Hz. Ebûbekr gibi sahabelerden bunun aksi varid olmuştur.

On ve onbirinci delillerin tenkidi: Bu iddia ve nakli delillerle alakalı olarak, insanın Allah'ın halifesi olduğu görüşünü kabul etmeyenlerin eserlerinde her hangi bir açıklama ve cevaba rastlayamadık. Ancak, bu iki maddede ileri sürülenlere şu şekilde cevap verilebileceği kanaatindeyiz:

⁵⁵. Meydanî, a.g.e., s. 158.

Bu rivâyetten haberdar olmayan pek çok müfessir, meleklerin bu durumu nasıl bildiklerine dair pek çok yorumlar yapmışlardır. Halbuki bu rivâyet bu sorunu kökünden halletmekte, onların bu bilgisinin, sordukları soru karşısında Allah tarafından bilgilendirilmeleriyle olduğunu ortaya koymaktadır.

⁵⁶. Meydanî, a.g.e., s. 159 vd.

Evde kendi yerine halife bırakan kimse, evden ayrıлып gitmektedir. Dolayısıyla, "*ben evde bir halife kılacağım*" ifâdesinden böyle bir mana anlaşılabilir. Ancak, Allah için durum böyle değildir. İnsanı yeryüzünde bırakıp, ayrılmıyor. Ayrıca, halifenin sultan, hükümdar manasına da geldiği düşünülürse böyle bir sonuca varmanın doğru olmayacağı ortadadır. Kezâ, Allah böyle bir hitabı meleklerle yönelttiğine göre, "*sizin yerinize yeryüzünde bir halife yaratacağım*" manası da anlaşılabilir. Nitekim bazı müfessirler hitabın meleklerle yapılmasından dolayı, bu âyetin ardından *bedelen minkum, halifeten minkum* (size bedel olarak, sizin yerinize geçmek üzere)⁵⁷ ifâdelerini zikréderek, halifenin, meleklerle halife olduğuna yani ondan sonra gelip, yeryüzünde, onların yerini tutan bir varlık olduğuna işâret etmişlerdir.

Nakli delillere gelince... Bu hadîs-i şerîflerde halife olarak vasıflandırılan kimselerin "mehdî ve ma'rûfu emredip nehyiden sakındıran sâlih kimseler olduğu açıktır. Yani bütün insanların Allah'ın halîfesi olduğu şeklinde bir ifâde yoktur. Aksine, bilhassa ikinci hadîs-i şerif mefhum-u muhâlifîyle, bunun aksini ortaya koymakta, herkesin halifetullah olamayacağını ifâde etmektedir.

Ayrıca bu hadislerde geçen "halifetullah" ifâdelerini, "*Allah'ın halife kıldığı kimse*" manasında değerlendirmek de mümkündür. Yani bu ifâdeelerde mefûl failine izâfe olunmuştur diyebiliriz. "çünkü bazı şeyler Allah'a, onun fiili olması açısından izâfe edilirler. Halkullah, arzullah, semâullah... gibi."⁵⁸ Böylece bu hadislerdeki "halifetullah" sultanullah (Allah'ın sultan kıldığı kimse) ifâdesi gibidir. Beytullah'ı da bu misâllere ilâve edebiliriz.

İnsan'ın Allah'ın Halîfesi Olduğu Görüşünü Kabul Etmeyenlerin Delilleri

el-Bakara, 2/ 30. ayetten hareketle insanın Allah'ın halîfesi olduğu görüşü geçmiş asırlarda ve günümüzde tartışma konusu olmuştur. İnsanın Allah'ın halîfesi olduğu görüşünü kabul etmeyenler, bu âyette böyle bir manaya delâlet eden herhangi bir şeyin bulunmadığını söylemişlerdir. İbn Haldun bu ihtilafa dikkat

⁵⁷. Bkz. Nesefî, a.g.e.,I. 97; Hâzin, I. 97.

⁵⁸. İbn Fûrek, a.g.e.s. 58.

çektikten sonra, çoğu alimlerin (cümhür) insanın Allah'ın halifesi olduğu görüşünü kabul etmediğini söylemektedir⁵⁹. İbn Teymiyye, insanın Allah'ın halifesi olduğu görüşünü şiddetle tenkid ederek, böyle bir iddianın bir cahillik ve dalâlet olduğunu söylemiştir. Geçmişte bu görüşün (insanın Allah'ın halifesi olduğu görüşü) taraftarı az olsa da, asrımızda adeta tartışmasız bir şekilde İslam'ın ve Kur'an'ın temel esaslarından biriymiş gibi takdim edilmiştir⁶⁰. Buna karşılık muasır bazı âlimler bu ifadenin yanlış olduğunun, yaygın bir görüş olsa da, üzerinde dikkatle düşünüldüğü takdirde İslam düşüncesi açısından pek çok sakıncasının bulunduğu, aklî ve naklî dayanakları açısından yetersiz olduğunun açıkça görüleceğini ifade etmişlerdir. Bu görüşün bazı alimler tarafından genişçe kullanılmasına rağmen, köklerine ve kaynağına; aklî ve naklî dayanaklarına inilerek araştırılmadığını söylemişlerdir.

İnsanın *halifetullah* olduğu görüşüne karşı çıkanlar görüşlerini desteklemek üzere şu delilleri ortaya koyarlar:

1. Halife ancak kendisine halife olunan kimsenin kaybolması veya ölmesi durumunda olur. Peygamber (s.a.s) Medîne'de iken orada bir halifenin bulunması söz konusu değildi. Yerine halife bıraktığı kimselerin halifelîği de, kendisinin geri dönmesiyle son buldu. Diğer vâliler de kendilerinin bulunmadıkları zamanlarda yerlerine bir kimseyi halife tayin ettiklerinde, geri dönmeleriyle onların halifelîği son buluyordu. Bu yüzden Allah kendi yerine başkasını halife kılar denmez. Çünkü O, Hayy, Kayyûm ve Müdebbir'dir. Ölüm, uyku ve benzeri şeylerden münezzehtir. Bundandır ki, Hz. Ebû Bekr'e *Yâ halifetallah!* dediklerinde, *ben halifetullah değilim, Resûlullah'ın halifesiyim, bu da bana yeter demmiştir*⁶¹. Hatta değil

⁵⁹ Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, 4. bsk, Daru İhyâit-Turâsîl-Arabî, Beyrut, tsz., s. 191. Hüseyin Atay ise, insanın Allah'ın halifesi olduğu görüşü hakkında, "*bu herkesin savunduğu bir görüştür*" (Atay, a.g.m., s. 74) ifadesini kullanmaktadır. Kanaatimizce bu söz, bazı istisnalarıyla beraber, ancak asrımız için geçerlidir.

⁶⁰ Bkz. Meydanî, a.g.e., s. 142; Muhammed İkbâl, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. N. Ahmet Asrar, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, tsz., s. 133.

⁶¹ Bkz. İbn Hanbel, a.g.e., I, 10, 11; İbn Teymiyye, *Mecmû'ü'l-Fetâvâ*, XXXV, 45; Celâluddin es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Eser Neşriyat, İstanbul, s. 78. *Mu'cemu'l-Müfrehre*'te, Ebû Davûd'dan "*Bana izin verir misin ey Allah'ın halifesi...*" şeklinde bir hadîsin bir tarafı verilmişse de, doğrusu halifetullah değil "halifetu resûlillah" (Allah'ın resûlünün halifesi'dir (bkz. Ebû Davûd, Süleyman b. Esas es-Sicistanî, *es-Sünen*, Mütessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut, 1988, *Hudûd*, 2).

halifetullah olmak, kendisine resûlullah'ın, halifesi denmesini dahi -tevazuundan dolayı- fazla görmüş, O'na layık olmadığını ifâde etmiştir. İbn Abbas'tan rivâyet edilen bir hadîse göre, bir defasında bir bedevî Hz. Ebu Bekr (r.a)'a "sen Resûlullah'ın (s.a.s) halifesi misin?" diye sorunca, cevaben "hayır" der. Bunun üzerine bedevî, "o halde sen nesin?" deyince, şöyle buyurur: "Ben ondan sonra gelen *hâlife*'yim⁶². Daha sonra gelen Hz. Ömer'e de başlangıçta "halifetu Ebî Bekr" veya "halifetu halifeti Rasûlillah" diye hitab edilirken, bu ifâdenin uzunluğundan dolayı "emîru'l-mü'minîn" ünvanı tercih edilmiştir⁶³.

Şu hadîsde ifâde edildiği gibi, aslında Allah, insana halîfelik yapmakla vasfolunur: "*Allah'ım yolculuk esnasında sahibim sensin ve geride bıraktığım âile efraduma halîfelik yapan sensin*"⁶⁴. Bir hadîsde de şöyle buyrulur: "*Allah her müslüman üzerine benim halîfemdir*"⁶⁵ Yine, bir kimse öldüğünde ona, *Allah senin halîfen olsun, görüp gözetenin olsun* denilir⁶⁶.

⁶² İbn Manzûr, a.g.e., IX, 89; İbnü'l-Esîr, a.g.e., II, 69. İbnü'l-Esîr bu rivâyeti naklettikten sonra izâh şâbedinde şunları söylüyor: "*Halife*, gidenin makamına kâim olup, onun yerini tutan kimsedir... *Hâlife* ise, kendisinde bir zenginlik ve hayrın bulunmadığı kimsedir. Hâlif de böyledir. Hz. Ebûbekr bu sözlü tevazuundan ve nefisini kırmak için söylemiştir" (İbnü'l-Esîr, II, 69).

⁶³ Suyûtî, a.g.e., s. 138. Şu iki hadîse hâlifeyle melik arasındaki farkı ortaya koyduğu gibi, Hz. Ömer'in, kendi konumunu belirlemede, kendisine nasıl hitap edilmesi için ne derece hassas davrandığını da göstermektedir. Hz. Ömer, Hz. Selmân'a şöyle bir soru yönelir: "*Ben melik miyim yoksa halife mi?*" Selmân da şöyle cevap verir: "*Eğer müslümanların arazisinden bir dirhem veya daha az ya da daha çok topladın da, sonra onu uygun olmayan yere sarfettysen o zaman sen halife değilsin, meliksin.*" Bunun üzerine Hz. Ömer ağladı", Bir başka rivayete göre ise, Hz. Ömer şöyle der: "*Bilmiyorum, acaba ben halife miyim yoksa melik mi? Eğer melik isem bu büyük bir durumdur.*" Bunun üzerine oradakilerden biri şöyle der: "Ey Emire'l-mü'minîn bu ikisi arasında fark vardır." Hz. Ömer. "Nedir?" diye sorunca şöyle devam eder: "*Halife ancak hak olanı alır ve onu hak olan yere verir. Sen de, bihamdillah, böylesin. Melik ise, insanlara zulmeder, kaba davranır. Şundan alır buna verir.*" Bunun üzerine Hz. Ömer susar (Suyûtî, a.g.e., s. 140).

Bu tür rivayetlerde her ne kadar siyasi manada bir halîfelik, yani devlet başkanlığı söz konusu ise de, onlar hakkında da olsa, burada, bu tabirin, yani *halifetullah* ifâdesinin kullanılmasının doğru olup olmadığı tartışılmaktadır.

⁶⁴ Müslim, *Hacc*, 425; Ebû Davûd, *Cihâd*, 72; Tirmizî, *Daavât*, 41, 46; Nesâî, *İstiâze*, 43; Dârimî, *İsti'zân*, 42; *Muvatta'*, *İsti'zân*, 34; İbn Hanbel, I, 256, 300; II, 144, 150, 401, 433; V, 83.

⁶⁵ Müslim, *Fiten*, 110; Deylemî, *Melâhim*, 14; Tirmizî, *Fiten*, 59; İbn Mâce, *Fiten*, 33; İbn Hanbel, IV, 181; VI, 404, 456.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., II, 66. Bu hadîslerde, Allah'ın insanlara halîfelik etmesinden maksat, onların olmadığı yerlerde ve görüp gözetemedikleri durumlarda, onların geride bıraktıklarını görüp gözetmesidir.

2. Kur'ân'da hilâfet hiç-bir yerde Allah'a nisbet edilmemiştir⁶⁷. Allah'ın halifelikle vasfettiği herkes kendinden öncekilerin halîfesidir. Meselâ şu âyetler gibi: **"Sonra sizi, onlardan sonra yer yüzünde halîfeler yaptık"** (Yûnus, 10/14), **"Sizi Nûh kavminden sonra halîfeler yapmıştı"** (el-A'râf, 7/69), **"Allah sizden imân edip sâlih ameller işleyenlere, daha öncekileri halife kıldığı gibi yeryüzünde halife kılacağını va'detti..."** (en-Nûr, 24/55)... Dolayısıyla, **"Ben yeryüzünde bir halife kılacağım"** âyetinden maksat da, **"daha önce yaşamış olanların yerine geçecek birini yaratacağım"** manasındadır⁶⁸.

3. Bir kimseyi kendine halife yapan kimsenin, işlerini halifesine bırakması (tefviz etmesi) gerekir. Bu ise, ya *yaratmada*, ya *emir ve nehiyde* ya da *amel ve tasarruflarda* olur.

Meydanî, bu üç tefviz (işleri başkasına havele etme) durumunun da Allah hakkında caiz olmadığını şöyle izah eder:

a. Yaratmanın sadece Allah'a has olduğu açık ve kesin bir şeydir. Allah hiç bir kuluna yaratma işini tefviz ve havale etmemiştir. Dolayısıyla Allah'ın yaratma işinde bir halifesi olamaz. Hz. İsa'nın mucizeleri ise, böyle bir tefviz olmayıp, Allah'ın onun eliyle icra ettiği harikulade şeylerdir⁶⁹.

b. Allah'ın hükümlerindeki (emir ve nehiyelerindeki) tefvize (bu işi insanlara havele edip emir ve nehiy salâhiyetini onlara bırakması) gelince, bu meselenin akli ve nakli bir takım kayıtları vardır. Peygamber, Allah'ın dinini kullarına tebliğ edicidir. Allah, her ne kadar peygamberine Allah'ın hükümlerini istinbat etmek için içtihad etme hususunda bir tefviz vermişse de, peygamberini gözetmekte ve hata ettiği durumda hatasını düzeltmektedir. Çünkü insanlar,

⁶⁷. Bkz. Muhammed Şihâbüddin en-Nedvî, *Beyne İlmî Adem ve'l-İlmî'l-Hadîs*, Mektebetu's-Sekâfe, Mekke, 1986, s. 25.

⁶⁸. İbn Teymiyye, *Menâhîcu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, thk., M. Reşâd Sâlim, 2. bsk., Mektebetu İbn Teymiyye, Kâhire, 1989, IV, 94-95

⁶⁹. Hz. İsa'nın bu mucizeleriyle ilgili âyetlerde (Al-i İmran, 3/49), her mucizenin ardından **"bi-iznillah"** (Allah'ın izniyle) kaydı konularak, Hz. İsa'nın sadece bir vasıta olduğuna dikkat çekilmiş ve insanların bu konuda yanlış bir anlamaya düşmelerine meydan verilmemiştir. İncillerde ise, bu kayıt konulmadığı için, yanlış anlamalara kapı açılmış, Hz. İsa'nın da Allah gibi öldürüp diriltilebileceğine inanılmıştır (örnek için bkz. Yuhanna, 5/21,26).

peygamber tarafından hakkında hüküm verilen bir şeyin, Allah'ın hükmü olduğuna inanırlar. Peygamber hayatta olduğu müddetçe vahiy de devam ettiği için Allah'ın gözetimi devam etmektedir. Dolayısıyla hükümlerde tefviz ancak peygamber için olabilir. İnsanlar ise umumî olarak böyle bir tefvize elverişli değildir.

Nitekim Yüce Allah bize, insanları Allah'ın hükmüne değil de, kendi hükmümüze indirmeyi bildirmiştir. Çünkü bizler insanlar hakkında hüküm verirken Allah'ın hükmüne isabet edip-etmediğimizi bilemeyiz. Resulullah (s.a.s) bir seriyeye emir tayin ettiğinde ona ve beraberindekilere başta Allah'tan korkma hususunda olmak üzere çeşitli tavsiyelerde bulunurdu. Bu tavsiyelerinin birinde şöyle diyor: "*Bir kale ahalisini muhasara edip de, onlar senden kendilerini Allah'ın hükmüne indirmeni istediklerinde, onları Allah'ın hükmüne değil de kendi hükmüne indir. Çünkü onlar hakkında Allah'ın hükmüne isabet edip etmediğini bilemezsin.*"⁷⁰

Dolayısıyla masum olmayan, vahiyle kontrol edilmeyen bir kimseye hüküm verme işinin tefvizi şer'an makbul değildir. Nitekim Resulullah (s.a.v.) Adıyy b. Hatim'in et-Tevbe 9. âyetle⁷¹ ilgili olarak "*onlar ahbar ve ruhbanlara ibadet etmiyorlar ki?*" sorusuna cevaben şöyle buyurmuştur: "*Evet! Onlar (ahbar*

⁷⁰ Müslim, *Cihâd*, 3. Bu hadiste, Allah'ın indirdiğiyle hükmedilmesi istenmekte, fakat, Allah'ın indirdiğine dayanarak hüküm verirken "*Allah'ın sizin hakkınızdaki hükmü şudur*" değil de, "*Allah'ın indirdiği âyetlere göre benim size vereceğim hüküm şudur*" denmesi istenmektedir. Çünkü Allah'ın emrini uygularken yanlış, yanlış anlama ve yanlış değerlendirme ihtimali vardır. Yoksa, bu hadisin, Allah'ın emirleri ortadayken, onu değil de kendine göre bir hüküm verme manasında olmadığı aşikârdır. Hadisin son kısmı da bu gerçeği göstermekte, uygulanan şeyin Allah'ın bildirdiği emirler olduğunu belirtmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de de Allah'ın indirdiğiyle hükmetmenin zarûriyeti dile getirilmiştir (örnek için bkz. Mâide, 44-47). Allah'ın indirdiğiyle hükmetmek ayrı şey, icthâdî bir mevzuda verilen hükme bu Allah'ın hükmüdür demek ayrı şeydir.

İnsan bir şeyde Allah'ın hükmünü uygulayayım derken dahi hata yapabilir. Çünkü Şa'ranî'nin dediği gibi, sarîh meseleler dışında, istinbât edilen şeylerin tanımı Allah'a âit mäsûm kanunlar değildir. İnsanların teşri' ettiği şeylerdir. Bu yüzden ki, bu hususlarda ihtilaf olmaktadır. Halbuki Allah'ın bildirdiklerinde ihtilaf yoktur. "Eğer Kur'an Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda pek çok ihtilâf bulurlardı" (en-Nisâ, 4/82) (bkz., Abdülvehhâb eş-Şa'ranî, *ed-Dürru'l-Mensûre fi Beyanı Zâbedu'l-Ulumi'l-Meşhûre*, thk., Abdulhamîd Sâlih Hamdân, Dâru Ibn Zeydün, Beyrut, tsz., s. 36.)

⁷¹ Bu âyet şöyledir: "*Onlar ahbar ve ruhbanlarını Allah'dan başka rabler edindiler. Halbuki Allah'dan başkasına ibadet etmemekle emrolunmuşlardı...*"

ve ruhban) onlara (yahudilere) helali haram, haramı helal kıldılar, onlar da bunlara tabi oldular. İşte onların bunlara ibadeti budur."

Ahkâmdaki tefvizin durumu budur. Olacaksa ancak peygamber için olur.

c. Amel ve tasarruflardaki tefvize gelince, böyle bir tefviz insandan sâdır olan her tasarruf ve amelin mubah olmasını gerektirir. Bu ise hakikate aykırıdır. Çünkü insan mükellef ve yaptıklarından sorumlu bir varlıktır. Mükellef ise memûrdur. İtaat etmesi gerekir. İşlerin kendisine havale edildiği (mufavvaz) bir konumda değildir. Dolayısıyla insan Allah'ın halifesi değildir. Allah böyle bir şeyden münezzehtir⁷².

4. Halife kavramının nebî ve resûl kavramlarından daha üstün olduğunu görüyoruz. Çünkü nebî, vahiy yoluyla kendisine rabbanî ilimler bildirilen kimse, resûl de, tebliğle mükellef kılınan kimsedir. Aklî ve naklî deliller resûlun masiyet ve emirlere aykırı hareketlerden masûm olmasının gerekliliğini gösteriyor. Tâ ki, tebliğ ettiği şeylerde Allah hakkında yalan söylemesin ve amellerinde insanlara güzel bir örnek olsun.

Yüce Allah, resûlume gözetleyici melekler kılmıştır ki, onu gözetleyip, Allah'ın risâletini tebliğ ettiğini belirlesinler. Bu hususta Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyrulur: "**O, gaybı bilendir. Gaybına kimseyi muttali kılmaz. Ancak razı olduğu peygamber müstesnâ. Çünkü Allah onun önünden ve ardından gözetleyiciler gönderir. Tâ ki, böylece, rablerinin gönderdiği şeyleri hakkıyla tebliğ ettiklerini bilsin. Allah onların nezdinde olanları ihâta etmiş ve her şeyi bir bir sayıp kaydetmiştir**" (el-Cin, 72/26-28).

Resûl böyle olursa, acaba diğer insanların durumu nasıldır! Artık bundan sonra insan umumî olarak, Allah'ın yeryüzündeki halîfesidir denilir mi?!.. *Allah'ın dinini ikâme etmek ve Allah'ın gösterdiği tarzda yeryüzünü imâr etmek için ilâvesiyle bu müşkil durum ortadan kaldırılabilir mi?!*

Cenab- Hak, peygamberine "**Sen ne kadar ısrarlı olsan da insanların çoğu imân edecek değillerdir**" (Yûsuf, 12/103) buyururken insanlar böyle bir

⁷². Meydanî, a.g.e., s. 143-145

hilâfete nasıl layık olabilir?! Azîz ve Hakîm olan Allah onları kendi yerine nasıl halef yapar?!.. Çünkü insanlar içinde itaatkâr olanların yanında isyankârlar, hatta inkârcılar da vardır⁷³.

5. Allah'a halîfelik yapmada *tevkil* ve *inâbe* (vekil ve nâib kılma) manası vardır. Halbuki, Kur'ânî naslar bize, Allah'ın her şeye vekil olduğunu gösteriyor. Allah, resûlune O'nun, insanlar üzerine bir vekil olmadığını, sadece bir tebliğci olduğunu bildirmiştir. Peygamberimiz insanların en hayırlısı olduğu halde, Allah yerine insanlar üzerine bir vekil olamıyorsa, ondan sonra gelen bir kimse de Allah yerine vekil olmaya liyakatli olamaz. Bu hususta bazı âyetlerde şöyle buyruluyor: **"Belki de sen, ona gökten bir hazine indirilseydi veya onunla beraber bir melek gelseydi ya! demelerinden dolayı sana vahyolunanların bir kısmını terkedeceksin ve bu yüzden göğsün daralacak. Sen ancak bir uyarıcısın. Allah her şeye vekildir"** (Hûd, 11/12). Yani sen ancak bir uyarıcısın. Tebliğde bulunan bir peygambersin. Onlar üzerinde vekil değilsin. Vekil ancak Yüce Allah'tır. Mahlukâtı yaratan, terbiye eden, onların maliki ve mutasarrıfı olan Allah vekildir. O her şeyi gözetleyen hükümrânlık sahibidir⁷⁴. **"Hak olduğu halde kavmin onu yalanladı. De ki, ben sizin üzerinize bir vekil değilim"** (el-En'âm, 6/66), **"Seni onlar üzerine bir koruyucu olarak göndermedik, onlar üzerine bir vekil de değilsin"** (En'âm, 6/107)...⁷⁵

6. İnsanın umumî olarak, yeryüzünde Allah'ın halîfeşi olduğu fikri tehlikeli bir fikirdir. Zira bu fikir, yeryüzüne maddî bakımdan medenî bir ma'muriyet kazandıranları *"Allah'ın yeryüzündeki halifeleri"* olmaya ehil kılar. İsterse bu kimseler Allah'ın varlığını inkâr eden kâfirler olsunlar. Bu fikir, insanı, teknoloji ve maddî ilimler sahasında ilerlemiş sömürgeci medenî devletlere itaat etmenin gerekliliği ve onlara karşı gelmeme fikrine götürür. Çünkü onlar yeryüzünü maddî ve medenî açıdan mamûr kılmaya ehil kimselerdir. Dolayısıyla onlar kendilerine itaatın gerekli olduğu Allah'ın yeryüzündeki halîfeleridir (!).. Bu tehlikeli ve

⁷³. Meydanî, a.g.e., s. 146-147.

⁷⁴. Meydanî, a.g.e., s. 151; Ahmet Akbulut, a.g.m., s. 151, 153; Mehmed Nûrî Güler, *"Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Halîfe Kavramı"*, Harran Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi. 1. 185.

⁷⁵. Keza bkz. el-En'âm, 6/102; Yûnus, 107/108; Hûd, 11/12; ez-Zümer, 39/41, 62; eş-Şûrâ, 42/ 6...

kaygan noktadan hareketle İngilizlerin Hindistandaki taraftarı Mirza Ğulam Ahmed el-Kadiyânî kalkıp, Allah yolunda cihadı kaldırmış ve İngilizlerin Allah'ın yeryüzündeki halifeleri olduğunu iddiâ etmiştir. Ona göre, bu sebeple onlarla savaşmak, onları oradan çıkarmak için mukavemet göstermek câiz değildir. Bilakis onlara itaat etmek hüküm ve saltanatlarına boyun eğmek gerekir⁷⁶.

Hemen belirtelim ki, Meydani'nin burada şiddetle karşı çıktığı insanın Allah'a halife olma anlayışı, hilafet kelimesinde meydana getirilen anlam kaymaları ve yanlış değerlendirmelere yöneliktir. Bu konuda birbirinden çok farklı anlayışlar olduğuna daha önce işaret etmiştik.

İnsanın Allah'ın halifesi olduğu görüşüne katılmayanlara göre, insanın Allah'ın halifesi olduğu şeklindeki kanaatin yaygınlaşması bazı sultanların işine gelmiş, otoritelerinin halk nezdinde daha da güçlenmesi için, "*sultan yeryüzünde Allah'ın gölgesidir*"⁷⁷ hadisi uydurulmuştur. Yine bu nedenle bazı idâreciler kendilerini "*zillullahi fi'l-Arz*" (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) şeklinde nitelemişlerdir. Böylece kendilerini âdeta Allah'ın irâdesi olarak takdim etmişlerdir. Çünkü bu yaklaşım yöneticileri sorumluluktan kurtarmaktadır. Bu yüzden müslüman toplumlar yöneticilerini hesaba çekememişlerdir. Egemenlik halkın olmayınca, halka hesap vermek ve halk tarafından değiştirilmek de söz konusu olmayacaktır...⁷⁸

⁷⁶ Meydani, a.g.e., s. 152.

⁷⁷ Bu hadisi bu lafızla İbn Neccâr Ebü Hureyre'den, Beyhâkî ve Hâkim İbn Ömer'den rivâyet etmişlerdir. Bu hadisin başka bir lafızla, "*Adil, mütevazî sultan Allah'ın yeryüzündeki gölgesi ve mızrağıdır...*" şeklinde de rivâyet edilmiştir (bkz. İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzânu'l-İhbâs*, Dârü't-Turâs, Kahire, tsz., s. 551 vd.). Bu lafızla yapılan rivâyetin manasında bir yanlışlık olmadığı düşünülürse, önceki rivâyeti de bu manada değerlendirmede bir beis yoktur. Nitekim insanın Allah'ın halifesi olduğu görüşüne şiddetle karşı çıkan İbn Teymiyye de, bu hadisin manasının doğru olduğunu söyleyerek, sultanın sâlih olmasıyla, insanların işlerinin de sâlih olacağını, aksi halde yani bozuk olunca da, insanların işlerinin de o nisbette bozulacağını söylemektedir... (bkz., İbn Teymiyye, *Mecmuu'l-Fetâvâ*, XXXV: 45-46).

⁷⁸ Şimşek, a.g.m., s. 112, Akbulut, a.g.m., s. 152; Etem Rûhî Fiğlalı, "*Egemenlik Kimindir?*", Türkiye Günüğü, sayı, 45 (Mart-Nisan, 1997). Hükümdarlar Uzak-Doğu geleneğinde de "Tanrı'nın vekili" olarak görülmüş, böylece Kutsal-İmparator anlayışına gidilmiştir (Renc Guenon, *Maddî İktidar Ruhani Otorite*, çev. Bürsel Uzma, Ağaç yay. İstanbul, 1992, s. 32, 67).

Kanaatimizce, bu fikir sadece bazı sultânlar tarafından kullanılmamış, aynı zamanda bu kanaatte olanlar, sultanları yanlışya düşürmüşlerdir. Şu hadise bu duruma güzel bir örnektir: Bir defasında meşhûr muhaddis Zührî, halife Velîd b. Abdülmelik'in huzuruna girdiğinde, Velîd ona, "ehl-i Şâm'ın bana anlattığı hadîs nedir?" diye bir soru yöneltmiş, Zührî de, "o hadîs nedir ey mü'minlerin emîri?" diye meselenin izâhını isteyince, Velîd şöyle devam etmiş: "Bana naklettiklerine göre, Allah bir kulunu raiyyetine yönetici yaptığında onun iyiliklerini yazar, kötülüklerini yazmazmış." Bunun üzerine Zührî, "batıldır ey mü'minlerin emîri" diye cevap vererek, meselenin izahı için şöyle bir soru yöneltir: "Peygamber olan bir halife mi Allah'a daha değerlidir, yoksa peygamber olmayan bir halife mi?" Velîd, "Bilâkis peygamber olan halife daha değerlidir" cevabını verince, Zührî şöyle devam eder: "Allah peygamberi Dâvûd (a.s) hakkında şöyle buyuruyor: "Ey Dâvûd seni yeryüzünde halife yaptık, o halde insanlar arasında adaletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah'ın yolundan saptırır. Doğrusu Allah'ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azap vardır" (Sâd, 38/26). İşte ey mü'minlerin emîri! Allah'ın peygamber olan bir halifesine va'di böyle iken, artık peygamber olmayan bir halife hakkında ne dersin?!" Bunun üzerine Velîd şöyle der: "İnsanlar bizi dinimizden uzaklaştırıyorlar."⁷⁹

"İslâm'ı teokrasiden ayıran nokta burasıdır. Eğer insanlar, Allah adına hükmediyorlarsa, böyle bir yönetim teokrasiden başka bir şey değildir. Bunun adresi ise, İslâm değil Hıristiyanlıktır. Allah adına hükmetme olsa olsa vahiy alan ve hataları vahiy tarafından düzeltilen için söz konusudur. Bu durumda olanlar ise, sadece peygamberlerdir..."⁸⁰

İslâm Tarihinde Haricilerle başlayan hâkimiyet (egemenlik) tartışmasında, Kur'ân'ın Allah'a âid olduğunu bildirdiği kozmik ve ontik hakimiyet ile siyasi hâkimiyet karıştırılmış, siyasi egemenlik ontik egemenlik olarak değerlendirilmiştir. Böylece, egemenliği kullanan siyasi iktidarın kaynağı olarak Allah (c.c) görülmüş, devleti yöneten kişi de, Allah'ın vekili olarak değerlendirilmiştir. Halbuki hakimiyetin Allah'a aid olduğunu ifade eden âyetler toplumun yönetimiyle, yani siyasetle ilgili değildir. Mutlak güç sahibinin Allah olduğunu ifade etmektedirler. Kur'ân'a baktığımızda siyasi egemenliğin insana ait olduğunu görmekteyiz. İnsanın yeryüzünde "halife" olacağı bildirilmekle, hür

⁷⁹. İbn Asım el-Ğırnafî, *Hadâiku'l-Ezhâr*, thk., Ebû Hemmâm, A. Abdulhalîm, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrût. 1996, s. 94.

⁸⁰. Şimşek, a.g.m., s. 112; Akbulut, a.g.m., s. 151.

iradeli, kendi adına iş yapacak, eylemlerinden sorumlu olan bir varlık olacağı açıkça bildirilmiştir. Allah için iş yapmak başka şey, Allah'ın yerine iş yapmak başka şeydir. Hiç bir insanın Allah'ın yerine iş yapmaya hakkı ve yetkisi yoktur. Yüce Allah'ın Dâvûd (a.s)'dan, peygamberimizden ve diğer insanlardan adaletle hükmetmelerini istemesi⁸¹, insanda hükmetme gücünün bir delilidir. İnsan, hâkimiyeti Allah'a bırakalım derken, kendini O'nun yerine koymakta, O'nun vekili saymakta, böylece tehlikeli bir yola girmektedir⁸².

Ammara da, bu anlayışı İslâm kültür birikimine sokanların şii düşünce sahipleri olduğunu belirtmekte ve şunları söylemektedir: Onlar İslâm'ın siyasal görüşünün demokrasiden özde ayrıldığı kanaatini belirtirler. Çünkü demokrasi milletin ve ümmetin idaresidir. Otorite halka aittir. Buna karşılık İslâm'da otorite - onlara göre- yalnızca Allah'a aittir. Zira tek hâkim O'dur ve hâkimiyet Allah'a aittir... Onlar bu görüşleriyle İslâmî sistemdeki siyasi otorite sahibini -hakim kişiyi- Allah'ın vekili kılıyorlar... Bu otoriteyi üstlenen kişi "ilâhî hak"la yöneten, Allah'ın vekili, halifesi, gölgesi olan biri durumuna dönüşüyor!..⁸³

İnsan âmir değil me'mûrdur⁸⁴. Kendi dilediğini yerine getirme hakkına sahip değildir. Kendisini yetkili kılan otoritenin isteğini yerine getirmelidir. Böylece o mesuliyeti kendisine âit olarak serbest bırakılmış bir varlıktır⁸⁵.

⁸¹. "Ey Dâvûd seni yeryüzünde halife yaptık, böylece insanlar arasında adaletle hükmet" âyetindeki *adaletle hükmet* ifâdesi, insanın Allah'ın vekili olmadığını, sadece Allah'ın belirlediği esaslar doğrultusunda hüküm vermesi gereken bir kul olduğunu göstermektedir. Çünkü vekil olsaydı böyle bir ifâdeye ihtiyaç ve gerek olmazdı.

⁸². Akbulut, a.g.m., s. 151-152; Fıçlalı, a.g.m., s. 24.

⁸³. Muhammed Ammara, *Laiklik ve Dini Fanatizm Arasında İslam Devleti* (ed-Devletü'l-İslâmiyyetu beyne'l-Almaniyyeti ve Sultatî'd-Diniyye). çev. A. Karababa-S. Barlak, Endülüs yay., İstanbul, 1991, s. 47 vd.)

⁸⁴. Necmeddin Dâye bu mevzuda şöyle diyor: İnsan Rabb'in kulu kâinatın halifesidir. Görevi de Allah'a karşı kulluk kâinata karşı halifeliktir. Dâye insanın kulluğunu ve halifeliğini şöyle izah ediyor: O küllî irade karşısında kul, iradesiz varlıklar karşısında halifedir. Kulluk ise, cüzî iradenin küllî iradeye râm olmasıdır. Halifelik ise, cüzî iradenin, iradesiz varlıkları irade etmesi, tanıması ve küllî iradenin arzusuna uygun şekilde onları yönetmesidir. Böylece Dâye, insanın halifelikten kaynaklanan sorumluluğunu şu iki madde ile açıklamış oluyor: a. Üzerinde yaşadığı yeryüzü başta olmak üzere, varlık âlemini tanıma, keşfetme ve üretimde bulunma, b. Kendisini ve varlık âlemini yönetme. Celal Kurca, *Necmeddin Dâye'ye Göre Kur'an'da İnsan ve İnsanın Halifeliği*, (Kur'an ve Bilim içinde), Marifet Yayınları, İstanbul, 1996, s. 220-221.

⁸⁵. Lutfullah Cebeci, *"Kur'an Sosyolojisi Üzerine Bir Deneme"*, İslâmî Araştırmalar, Sayı, 3 (Ocak, 1987), s. 13, Cebeci'ye göre, insanın Allah'ın halifesi olması, Rağıb el-İsfehani'nin de dediği gibi, teşrif için olup, mahdût bir salâhiyettir (bkz. s. 13).

Diğer insanlar Allah'ın birer kulu, me'mûru oldukları gibi, sultanlar, devlet başkanları da öyledir. Herkes bulunduğu şartlar içinde Allah'ın emirlerini yerine getirmekle görevlidir. Zengin bir kimsenin fakire göre mükellef olduğu ilave emirler olduğu gibi, bir vâlinin, devlet başkanının da tebeasına göre, ilave olarak başka yükümlülükleri vardır. Bu durum onu me'mûriyetten çıkarmaz, bilakis Allah'a karşı sorumluluğunu artırır. Allah herkesi bulunduğu şartlara, ortama göre hesaba çekecektir.

İbn Teymiyye, bu ifâdenin başka bir mahzûruna dikkat çekerek, bazı vahdet-i vücûduların, manaca akla yakın bir ifâde olan, "*insan küçük âlemdir*" cümlesine, "*Allah da, büyük âlemdir*" ifâdesini ekleyerek, Allah'ın mahlukâtın vücûdunun aynı olduğunu, insanın da varlıklar içinde Allah'ın isim ve sıfatlarını kendinde toplayan bir *halife* olduğunu söylediklerini, böylece kendilerini Fir'avnuğa ve bâtınîliğe götüren rab ve ilâhlık davasında bulduklarını nakleder⁸⁶.

7. İnsanın Allah'ın halîfesi olduğu fikri sonradan ortaya çıkmış bid'at bir görüştür. Bu görüşü seleften hiç kimse söylememiştir. Şer'î bir dayanağı yoktur. Bu hususta itimad edilen şey yanlış bir te'vîldir⁸⁷. Sonra bu te'vîl yayılmış ve pek çok İslâm davetçisinin hoşuna gitmiştir. Onlar bu mef'hûmla insanların vicdanını Allah yoluna bağlamakta, Allah'ın hüküm ve dinine davette daha teşvikkâr ve harekete geçirici görmüşlerdir⁸⁸.

8. Meleklerin, "**Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım**" âyetinden, bu yaratılanın Allah'ın halîfesi olacağını anlamalarına imkân yoktur. Çünkü onlar biliyorlardı ki, Allah Alîm ve Hakîm'dir, kendi yerine ancak ehil olan bir kimseyi halîfe seçer. Eğer melekler böyle bir şey anlasalardı, "**orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın**" şeklinde bir soruyla karşılıklıta bulunmazlardı. Çünkü Allah'ın onlara "*ben yerime bir halife yaratacağım*" demesine mukabil meleklerin, "**orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın**" demeleri gerçekten çok garip, yadırganacak bir durum olur. Böyle bir bağ, açıkça reddedilecek bir şey değil midir?! Kendisine halîfe olunanın (Allah)

⁸⁶. Bkz. İbn Teymiyye, *Mecmuu'l-Fetâvâ*, XXXV, 44.

⁸⁷. Daha önce zikrettiğimiz Taberî'nin te'vîli kastediliyor.

⁸⁸. Meydanî, a.g.e., s. 152-153.

şifatları içinde böyle bir şey (fesat çıkarma ve kan dökücülük) var mı ki melekler öyle sorsunlar?! Fakat, Taberî'nin anladığı gibi, halifenin adaletle hükmedeceğini anlarsak, o zaman, meleklerin böyle bir soru sormaları mümkün olur. Yani bu müfsid, kan dökücü kimseler, aralarında adaletle hüküm verip, haklarında Allah'ın hükümlerini tatbik edecek birine muhtaç olurlar⁸⁹.

İnsanın Allah'ın Halifesi Olmadığını Söyleyenerin Ayetteki Halife Kelimesinden Anladıkları

İnsanın halifetullah olduğu fikrine şiddetle karşı çıkan İbn Teymiyye'nin, "Ben yer yüzünde bir halife yaratacağım" âyetindeki *halife* kelimesini "yer yüzünde daha önce yaşamış olanların yerine geçecek bir varlık"⁹⁰ olarak değerlendirdiği yukarda geçmişti. Muâsır âlimlerden bazıları da, âyetteki *halifeye*, benzer manalar vermişlerdir. Meydanî, Taberî'nin halife hakkında zikrettiği iki görüşün de muhtemel olduğunu belirttikten sonra, iyice düşünmenin sonucunda ikinci manayı, yani halifenin, *tenasül yoluyla birbirine halife olan insanoğlu olduğu* görüşünü tercih ettiğini belirtmiştir⁹¹.

İnsanın Allah'ın halifesi olduğu görüşüne karşı çıkan Nedvî'ye göre ise, âyetteki halifelikle *ta'limu'l-esmâ* (Hz. Adem'e isimlerin öğretilmesi) arasında çok sıkı bir irtibat vardır. İnsan ancak bu isimleri öğrenmekle halife olmuş arza ve arz üzerindeki diğer varlıklara üstünlük sağlamış ve onlara hâkim duruma gelmiştir⁹².

Nedvî'ye göre, bu isimler varlıkların ünvanları, tarifleri, husisîyetleri fayda ve zararlarıdır. Kısaca, asrımızda "science" olarak isimlendirilen ilimdir. Çünkü modern ilimler (fizik, kimya, biyoloji, jeoloji, astronomi vb.) bu varlıkları, özelliklerini, dış görünüşlerini, faaliyetlerini inceliyor. Kur'ân bunların hepsine icazlı bir lafızla *el-esmâ* demiştir. Bu ilme Kur'ân istilâhınca *ilmu'l-esmâ* diyebiliriz. Dolayısıyla, bu ilimleri tanımadan el-esmâ'yı anlamak mümkün değildir. İnsana verilen ilk ilim şer'î ilimler değil, bu ilimdir⁹³. Arzın halifesi

⁸⁹. Meydanî, a.g.e., s. 160-161.

⁹⁰. Bkz. İbn Teymiyye, *Mecmû'at-Fetâvâ*, XXXV, 44; *Minhâcu's-Sünne*, V, 525.

⁹¹. Bkz. Meydanî, a.g.e., s. 159. Taberînin naklettiği birinci görüş ise, halifeden maksadın, yeryüzünün önceki sahibi olan cinlerin yerine geçen insan olduğudur.

⁹². Bkz. Nedvî, a.g.e., s. 9.

⁹³. a.g.e., s. 9, 14.

olmak, ancak bu kevnî ilimlerde ve içtimaî ve medenî sanatlarda maharet kesbetmekle elde edilir. İnsan, varlıkların terkiblerini, mahiyet ve vazifelerini bilmezse onlardan tam olarak istifâde edemez. Onlara tevdi edilmiş kabiliyetleri kullanamaz. Böyleleri için yer yüzünde halîfe olmanın bir manası kalmaz. Bu alanlarda geri kalmak, asrımızda olduğu gibi, siyasî ve içtimaî açıdan sıkıntı ve bedbahtlıklara sebep olur. Çünkü bu kuvvete sahip ilerlemiş ülkeler, geri kalmış ülkeleri hâkimiyetleri altına almakta ve zaman zaman tehdit etmektedirler. Müslümanların arzın halîfeleri olmaları, yükselmeleri için, bu ilimlere sınıksız sarılmaları gerekir. Çünkü bu isimler sâyesinde batılılar onlara galebe ettiler. Böylece bu âyet müslümanları derin uykularından uyandırıyor, onları şiddetle sarsıyor, çalışmaya yönlendiriyor. Ancak bu sâyede halife-i arz olabileceklerini haber veriyor⁹⁴.

Bu ilim sâyesinde insan meleklerle üstün kılınmıştır. Çünkü, varlık mertebelerini bilmeyen kimse, yeryüzünde halîfe olmayı hak edemez. Yeryüzündeki halîfelik için oradaki mahlukâtı, özellik ve eserlerini bilmek gerekir. Meleklerin tabiatında ise bu kabiliyet yoktur. Hz. Adem'e bu ilim Allah tarafından verilmiştir. Ademoğulları ise, cehd ve gayretleri neticesinde bu ilmi elde edebilir. Cenab-ı Hak, insanlara, bu ilmi elde etme istidâdını fitratlarına yerleştirmiştir ki, varlıkları kendilerine musahhar kılsınlar ve halife-i arz olma mes'uliyetlerini edâ etsinler. Dolayısıyla bu ilimler faydasız ve gayr-ı İslâmî değildir. Bilakis, rabbanî ta'lîmle öğretilmiş ve halife-i arz olmada ilk hedef olan ilimlerdir⁹⁵.

⁹⁴ a.g.e., s. 14, 15, 94.

⁹⁵ a.g.e., s. 14, 15 (Muhammed Şefî, *Tefsîru Maarifi'l-Kur'ân*, I, 178 'den naklen).

Bu ilimler zarurî olmasaydı Cenâb-ı Hak onları öğretmezdi. Öyleyse, bu ilimleri bilmemek ve gereklerini yapmamak dünya ve âhîret hasaretine sebep olur. Allah'ın öğrettiği bir ilim, değersiz ve bayağı olamaz. Hz. Adem'in *ilmu'l-esmâ* ile şereflendirilmesi gösteriyor ki, ilk insan yeryüzüne rabbanî ilim ve irfanla gelmiştir. Bir eline *ilmu'l-esmâ* meşâlesini, diğer eline de varlıkları teshîr dizginini alarak gelmiştir. Böylece halîfelik sahasını hızlı bir şekilde kat'edecektir.

Dolayısıyla bazı Batılı filozofların, insanın başlangıçta etrafındaki varlıklardan korkarak onlara boyun eğdiği, şerlerinden emin olmak için onlara ibadet ettiği iddiasının gerçekte hiç bir alakası yoktur. O varlıklar insanın ilâhî değil, bilâkis hizmetçileridirler. İnsan bütün o varlıklardan daha üstün mertebededir. Mertebece kendinden aşağı olanlara ibadeti doğru değildir. "Andolsun, insanı mülkerrrem kıldık ve onu kara ve denizde taşıdık..." (el-İsrâ, 17/70) âyeti de bu gerçeğe işâret etmektedir. *İlmü'l-esmâ* öğrenmek ve araştırmanın en önemli maksadı, marifetullah'a ulaşmaktır. Halîfe, bu esmânın manalarına ve rububiyetin nizamına dalarak Allah'ın varlığına dâir deliller çıkaracaktır. İlâhî hikmet, ta'lîm-i esmâ ile, bu ilmin Hz. Adem'in evlâdı içinde yayılarak ilmi mahfil ve meclislerde delillerle desteklenerek kuvvetli bir hüccet ve bürhan çarşısı olmayı murâd etmiştir (Nedvî, a.g.e., s. 18-36)

Seyyid Kutub da, bu ifâdeden hareketle, Yüce Allah'ın bu yeni varlığa yeryüzünün dizginlerini vermediği, orada olanları keşfedip, kullanmasını murad ettiğini ifade etmektedir⁹⁶.

Muhammed Gazalî de, bu doğrultuda beyânda bulunarak şöyle demektedir: Bu âyet, Hz. Adem'in bu ilimler sâyesinde meleklerden üstün duruma yükseldiğini ve halifelîğe hak kazandığını ifade etmektedir. Adem (a.s)'a has kılınan bu ilimler açıktır ki, arz ve arz üzerinde yaşamayla, arzın imârı, kuvvelerinin keşfi vb. ile alakalı ilimlerdir. Adem (a.s) arzla alakalı bu ilimlerin (fizik, kimya, biyoloji gibi) alfabelerini öğrenmişti...⁹⁷

Nedvî'ye göre, bu âyetler evrim teorisini de açık bir şekilde reddetmektedir. Çünkü, bu teoriye göre insan, bir türden diğer bir türe intikal etmek sûretiyle binlerce yıl sonra insan haline gelmiş, çok sonraları konuşmayı ve okuma yazmayı öğrenmiştir. Halbuki bu âyetler ilk insan Hz. Adem'in konuşma kabiliyetiyle ve bütün isimlerin kendisine öğretildiği bir vaziyette yaratıldığını haber veriyor. "İnsanı yarattı, ona beyan etmeyi öğretti" (er-Rahman, 55/3, 4) âyeti de, arada atıf harfinin zikredilmemesiyle, insanın yaratılır yaratılmaz kendisine konuşma kabiliyetinin verildiğini gösteriyor. Yani insan bu kabiliyetle beraber yaratılmıştır. Ayrıca bu durum, konuşma ve beyânın ilahî bir ihsan olduğunu, çalışma ve çabalamayla olmayacağını gösteriyor. Nitekim, goril ve şempanzelere bu hususta bir şeyler öğretme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır⁹⁸.

Bu âyet aynı zamanda, Cenab-ı Hakk'ın Hz. Adem'e bir lisan öğrettiğine delâlet ediyor. Çünkü lisan olmadan esmânın öğrenilmesi olamaz. Dolayısıyla lugâtın vazırı Yüce Allah'tır. Bu iş insanın vüs'atinde olan bir şey değildir⁹⁹.

Nedvî, ta'lim-i esmâ ile, yeryüzünün halifesi olan insanoğlunun, aynı zamanda birbirine de halifelik ettiğini, halifelîğin bu manada kullanılışının Kur'ân'da ve hadis-i şeriflerde yaygın olduğunu örneklerle anlatmaktadır¹⁰⁰.

⁹⁶ Bkz. Seyyid Kutub, *FT Zilâli'l-Kur'ân*, 9. bsk., Daru's-Şuruk, Beyrut, 1980, 1, 56.

⁹⁷ "İslâmîyyetü'l-Ma'rife", Seyyidetü, 1991, sayı: 548, s. 51.

⁹⁸ Nedvî, a.g.e., s. 20-21.

⁹⁹ a.g.e., s. 29.

¹⁰⁰ Bkz. a.g.e., s. 24-25.

Nedvî'ye göre, halifenin ıstılahî manası ise, insanın dinin gereklerini yapmakla sorumlu ve yükümlü olarak yaratılmasıdır. "**Sonra sizi, onların ardından yeryüzünde halifeler yaptık ki, nasıl amel işleyeceğinize bakalım**" (Yûnûs, 10/14) âyeti bu durumu açıkça ifâde etmektedir.

Nedvî'nin ifâde ettiği gibi¹⁰¹, insanın halife kılınması bir gerçeği daha ifâde etmektedir. O da, insanın bu dünyadaki canlı türlerinin en sonuncusu olmasıdır. Ondan sonra başka bir tür yaratılmamıştır. "**Adem'e bütün isimleri öğretti**" ilâhî mesajı da bu gerçeğe işâret etmektedir. İnsanoğlu yaratılmadan önce, bütün diğer türler ve varlıklar yaratılarak, küre-i arz, her türlü ayıp ve kusurdan hâli bir vaziyette teşrîf edecek olan insan misafirine hazırlanıp, süslenip, bezetilmiş, onun her türlü ihtiyacına cevap verecek bir hale getirilmiştir. Bir halife için saray inşâ edilip, tam teçhizatlı olarak döşendiği gibi, insan denen mahlûkatın halîfesi için de, yeryüzü öylesine döşenmiş, insanın yaşama ve hükümranlığına hazır duruma getirildikten sonra insan yaratılmıştır. "**Size istediğiniz (ihtiyacınız olan) her şeyi verdi**" (İbrahim, 14/34) âyeti de bu gerçeği dile getirmektedir.

İnsan bu açıdan bu âlemin efendisi ve bütün dünyevî varlıkların hâkimidir. Dolayısıyla ona düşen her mahlûka şefkât ve merhametle güzel bir şekilde muâmele etmektir. Çünkü o, Rahman ve Rahîm olan Allah tarafından gönderilmiş bir mümessildir. Bu yüzden Yüce Allah ona bütün isimleri ve husûsiyetlerini öğretmiştir ki, bu varlıklar hakkında bilgi sahibi olsun. O halde halîfeliğin büyük bir önemi ve ağır bir mesûliyeti vardır. Şu âyette de bu durum açıktır: "**Ey Dâvûd biz seni yeryüzünde halife yaptık, artık insanlar arasında adaletle hükmet.**"

Hülâsa, insan özel bir emirle ve maksatla yaratılmıştır. Tesadüfî bir varlık değildir. Fiillerinde mutlak olarak serbest, dilediğini yapan bir varlık değildir. "**Ben yeryüzünde bir balife yaratacağım**" âyeti de gösteriyor ki, insanın yaratılışında ilâhî bir gâye, rabbanî bir takdîr vardır¹⁰².

el-Bakara, 2/30. âyetteki "halife"nin manası hakkında çokça tenkid edilen diğer bir görüş ise, bu âyetteki halifeden maksat, Hz. Adem'in kendinden önce

¹⁰¹. Bkz. a.g.e., s. 25.

¹⁰². Nedvî, a.g.e., s. 27.

yaşayan, başka insanların halîfesi olduğudur¹⁰³. Bu görüşü savunanlar, "halîfe" kelimesinin yanında, meleklerin "sen yeryüzünde fesat çıkaracak ve kan dökcek bir kimseyi mi yaratacaksın" sözlerini delil olarak ileri sürmektedirler¹⁰⁴.

Hz. Adem'den önce de, yeryüzünde başka insanların yaşadığı görüşünün, Cafer-i Sâdık'ın Hz. Adem'den önce yeryüzünde yüzbin Adem olduğu şeklindeki Resûlullah (s.a.s)'den yaptığı rivâyete dayandığı söylenmektedir. Cafer-i Sadık'a nisbet edilmesi tartışmalı olan ve muteber hadîs kitaplarında yer almayan bu rivayet, bazı şiiler tarafından kabul görmüştür¹⁰⁵. Bu nevi görüşlerin şiilerde kabul görmesinde eski İran folklorunun rolü olduğu düşünülebilir. Çünkü, İslâmî bir temeli olmayan bazı İsrailiyâta ve İran ve Yunan folklorüne ait hikâyelere göre, Hz. Adem'den önce yeryüzünde Hin, Bin veya Tim, Rim diye adlandırılan varlıklar vardı. Bu varlıklar cinlerden önce vardı. Yeryüzünde fesat çıkarıp, kan dökünce Allah onları helâk etti¹⁰⁶.

Ca'fer-i Sâdık'a isnâd edilen rivâyetin bir benzerini İbn Arabî de zikretmiştir¹⁰⁷. Ancak, kitaplarında Hz. Adem'in ilk insan olduğuna dair görüşler de vardır¹⁰⁸. Böyle bir görüşün İslâm'ı tahrif etmek amacıyla ortaya atıldığı da iddiâ edilmiştir¹⁰⁹.

¹⁰³ Bu görüşte olanlara örnek olarak bkz. Afif Abdulfettah Tabbara, *Ruhu'd-Dini'l-İslâmî*, Daru'l-İlm il-Melâyim, Beyrût, tsz., s. 46; Hasan Hâmid Atiyye, *Halku'l-İnsân Beyne'l-İlm ve'l-Kur'ân*, Mûessesâtu Abdulkarim b. Abdillâh, Tunus, 1987, s. 111.

Matrûdî'nin ifâdesine göre bu görüşün temeli bir Hind efsanesine dayanmaktadır. Bu efsaneye göre Adem (a.s) birinin kölesi iken, Hindistanın batısına kaçmıştır (bkz. a.g.e., s. 339).

¹⁰⁴ Bkz. Tabbara, a.g.e., s. 46; Atiyye, a.g.e., s. 112; Süleyman Hayri Bolay, "Adem", D.İ.A., I, 359.

¹⁰⁵ Atiyye, a.g.e., s. 114-115; Erdem, a.g.e., s. 130 (Ferid Vecdi, *Dâiretu'l-Maarif*, I, 26; A. Hamdi Akseki, "Adem", İTA, I, 78'den naklen). İmâmîyye'den nakledilen benzer rivâyetler için bkz. Atiyye, a.g.e., s. 114-115.

¹⁰⁶ Bolay, a.g.m., s. 359; Matrûdî, a.g.e., s. 340.

¹⁰⁷ Atiyye, a.g.e., s. 115; Erdem, a.g.e., s. 132.

¹⁰⁸ a.g.e., s. 131-132 (Muhyiddin İbn Arabî, *Futuhât-ı Mekkiyye*, İstanbul, 1293, III, 718'den naklen).

¹⁰⁹ Bkz. a.g.e., s. 130, 131.

Ebu'l-Alâ el-Maarrî bu hususta şöyle demiştir: "Bu Adem'den önce ard arda Ademlerin olması câizdir", "Akla göre, Adem bir değildir. Bilakis, kıyasa göre Ademlerdir"¹¹⁰.

Nitikim, Beyhakî'nin sahîh bir senedle rivâyet ettiği bir hadîs-i şerîfe göre, "Arzlar yedi tanedir. Her bir arzda sizin peygamberiniz gibi bir peygamber vardır" buyrulmuştur. İbn Abbas'dan da bu hususta şu rivâyet nakledilmiştir: "Yedi arz vardır. Her arzda sizin peygamberiniz gibi bir peygamber, Adem'iniz gibi bir Adem, Nuh gibi bir Nuh, İbrahim gibi bir İbrahim, İsa gibi bir İsa vardır." Ancak bu rivâyetlerin senedi sahîh olsa da, bu durumun metinlerinde bir illet ve şâzlığa engel olamayacağı, isrâiliyyattan olabileceği söylenmiştir¹¹¹.

Yedi arzda başka insanların ve peygamberlerin bulunması mümkün görülürse, yer yüzünde de bu durumun bir benzerinin yaşanması aklen mümkün görünebilir. Ancak elde sağlam deliller olmadan iddâlı konuşmamak ve ihtiyatlı davranmak en doğru yaklaşım olsa gerektir.

Bu görüş, asrımızda evrim teorisinin revaç bulmasıyla, bazı muasır İslâm alimleri tarafından da desteklenmiştir. Bu teoriyi kesin bir ilmî gerçek olarak zanneden Tabbara, Kur'ân'ın hiç bir zaman ilme ters düşmediğini söyleyerek, el-Bakara, 2/30. âyetindeki "halîfe" ifâdesinin, bu görüşü desteklediğini ifâde etmektedir¹¹².

Tabbara, Bazı müfessirlerin de bu görüşte olduğunu belirtmekte ve "yeryüzünde insan nev'inden olan bir veya daha çok sınıf vardı..." ifâdelerini onlara nisbet etmiş fakat bu hususta bir kaynak zikretmemiştir. Tabatabâî de, bazı müfessirlerin böyle bir görüşü muhtemel gördüklerini belirtmekte, ancak kaynak zikretmemektedir¹¹³. Meşhûr tefsirlerde rastlamadığımız bu görüşün kaynağını tesbit edemedik. Hz. Adem'in ilk insan olduğu hususunda hemen hemen bütün İslâm alimlerinin ittifâk halinde olduğu¹¹⁴ düşünülürse, böyle bir görüşte olan

¹¹⁰. Bkz. Matrûdî, a.g.e., s. 339.

¹¹¹. Bilgi için bkz. Aclûnî, a.g.e., I, 123.

¹¹². Bkz. Tabbara, a.g.e., s. 45-46.

¹¹³. Bkz. Tabatabâî, a.g.e., I, 116.

¹¹⁴. Erdem, a.g.e., 133.

müfessirler varsa da, bunların bir kaç geçmeyeceği açıktır. Sâbûnî, bu tür fikirleri şiddetle tenkid ederek, bu teorinin yanlışlıklarını zikretmiş ve Hz. Adem'in beşerin atası (ebu'l-beşer) olduğuna dair pek çok ayet sıralamıştır¹¹⁵. Atiyye ise, Hz. Adem'in *ebu'l-beşer* olabileceğini fakat *ebu'l-insan* olamayacağını iddia etmektedir. Ona göre Kur'an-ı Kerim'de geçen beşer, insan, insî, nâs, ünâs, enâsî kelimeleri lugât açısından insana delâlet etse de, aralarında fark vardır. Kur'an'da Hz. Adem'in beşerin atası olduğu ifade edilmektedir. Beşer, insandan bir gruptur. Ona göre, nas'ın bir kısmı insan değildir. İnsan nâsdan bir kısım, nâs da enâsinin bir kısmıdır...¹¹⁶ Adem'den önce Ademler fikri, günümüzde ruhçuluk taraftarlarının da savundukları bir fikirdir. Çünkü onlara göre, ruhsal tebliğler dünyamıza pek çok Ademlerin ve pek çok Havva'ların gelip geçtiğini söylemektedir¹¹⁷.

Ancak şunu hemen belirtelim ki, geçmişte Adem'den önce Ademler olduğunu söyleyenlerle günümüzde bu fikri (evrim teorisini) savunanlar arasında çok önemli bir fark vardır. Çünkü öncekiler böyle bir fikri ortaya atarken evrim teorisine değinmemişler, insanın başka varlıklardan, zamanla tekâmül ederek bugünkü hale geldiğini söylememişlerdir. Onlar sadece, Hz. Adem'den önce de insan nev'inden başka varlıkların yaşadığını ve onların yeryüzünde soylarının tükenmesinden sonra, Hz. Adem'in yaratıldığını söylemişlerdir. Dolayısıyla bu fikrin günümüzdeki evrim nazariyesiyle hiç bir ortak yönü ve bağlantısı yoktur.

Günümüzde bu fikri savunanlar ise, tamamen evrim teorisinden hareket etmekte, insanın evrimcilerin iddiâ ettiği gibi, tekâmül ederek bu hale geldiğini söylemektedirler. Bu hususta haklarında pek çok tartışma bulunan yarı insan görünümündeki fosilleri delil olarak kullanmaktadırlar. Hatta Atiyye, bu hususta daha da ileri giderek, Kur'an'daki *enâsî*, *nâs*, *insan* kelimelerinin *hominoids*, *hominidis* ve *homo* olarak nitelendirilen farklı fosil türlerine delâlet ettiğini ifade etmiştir¹¹⁸.

¹¹⁵. Bkz. Muhammed Ali es-Sâbûnî, *en-Nübüvvet ve'l-Enbiyâ*, 3 bsk., Dimeşk, 1985, s. 120 vd.

¹¹⁶. Bkz. Atiyye, a.g.e., s. 89-107.

¹¹⁷. Bkz. Sadi Çaycı, *Ruhçuluğa göre Kur'an Öğretisi*. Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 1995, s. 79.

¹¹⁸. Bkz. Atiyye, a.g.e., s. 91.

Sonuç

el-Bakara, 2/30. âyette geçen "halife" kelimesinin ifade ettiği mana hakkında buraya kadar anlattıklarımızdan şu sonuçları çıkarabiliriz:

1. "Halife" kelimesi şu manalara muhtemeldir:

a. Daha önce yeryüzünde bulunan melek veya cinlerin yerine, yeryüzünde yaşamak üzere yaratılan insan.

b. Birbirini takip eden, bir neslin ardından diğerinin geldiği yeryüzünde kısa bir müddet hüküm süren ölümlü insanlar.

c. Yeryüzündeki bütün varlıklara hükmeden, istediğinde onları emri altında kullanan, yeryüzü sarayının sultanı, halife-i arz¹¹⁹.

d. Artık kendisinden sonra başka bir canlı türünün yaratılmayacağı son tür.

2. İnsanın Allah'ın halifesi olduğu iddiasına gelince, bu görüş, "halife" kavramı hakkında söylenen görüşlerden sadece birisidir. Bazı müfessirler ancak Hz. Adem, Hz. Dâvûd gibi peygamberler için bu ifadenin kullanılacağını söylemişlerdir. Bazı rivâyetlerde geçen "halifetullah" ifadesi ise mehdî ve diğer bazı sâlih zatlar için kullanılmıştır. Ayrıca, bu ifadenin mefûlun failine izâfesi kâbilinden, *Allah'ın halife kıldığı kimse* manasında kullanıldığı da muhtemeldir. Bu manalarda kullanılan "halifetullah" ifadesine itiraz eden yoktur. Ancak, bütün insanların Allah'ın halifesi olduğu fikrini, Kur'an'da tartışmasızca kabul edilen bir fikir olarak takdim etmek, bu fikrin İslâm'ın öz malı olduğunu söylemek doğru bir yaklaşım olmasa gerekir. Üstelik bu ifadeyi bütün insanlar için kullanmanın doğuracağı sakıncalar ortadadır.

Bir fikrin Kur'an'da ve İslâm'daki yerinin ne olduğunun iyi belirlenmesi gerekir. Ümmetin tamamının değil de, sadece bir kısmı tarafından savunulan bir fikri İslâm'ın tartışmasız kabul edilen bir fikri olarak takdim etmek doğru değildir.

---

¹¹⁹. İnsan namazda *ıyyâke na'budu* (yalnız sana ibadet ediyoruz) diyerek Allah'a yöneldiğinde, bir nevi yeryüzündeki bütün varlıkların ibadet ve tahiyelerini onlar namına Allah'a arz etmekte, *sana ibadet ediyorum* yerine, *sana ibadet ediyoruz* diyerek onların halifesi ve temsilcisi olduğunu göstermektedir.

Çünkü bu fikrin kesin olarak İslâm'ın malı olduğuna dair bir delil yoktur. Doğru olan, bazı alimlerce böyle bir fikrin savunulduğunu söylemektir. Böyle bir yaklaşım sadece bu mesele için değil, bütün dinî meseleler için geçerlidir. Müslüman'a düşen dinde tartışmalı olan, hakkında farklı ve değişik fikirlerin bulunduğu konuları İslâm'ın veya Kur'ân'ın öz malı imiş gibi takdim etmemektir. Bu fikirlerden bahsederken tartışmalı olduğunu özenle belirtmek gerekir. Ancak üzerinde ittifak edilen, itiraz edilmemiş meseleleri Kur'ân'ın kesin ifâdeleri olarak takdim edebiliriz.

Burada şunu da belirtelim ki, insanın Allah'ın halîfesi olduğunu söyleyenlerin de bu ifâdeyle farklı şeyleri kastettikleri, niyetlerinin başka başka olduğu açıktır. Başlangıçta, daha çok peygamberlerin, Allah'ın hükümlerini tatbik ve insanlar arasında hüküm vermede Allah'ın halîfesi oldukları, insanın teşrîf için Allah'ın halîfesi kılındığı görüşü ağırlıkta iken, sonraları bu kavram daha da genişletilerek, bütün insanların Allah'ın halîfesi olduğu görüşüne yönelme olmuştur. Halifelîğin hangi manada olduğu hakkında da farklı izahlar vardır. Bu gruplar içinde en ileri gidenler ise, Maddeten terakkî etmiş gayr-ı müslim fırkaları Allah'ın halifeleri görenlerle, vahdet-i vücûdçuların savunduğu halifeliktir. İbn Teymiyye'nin, "*Allah'a halîfe kılan kimse müşriktir*"¹²⁰ sözüyle kastettiği kimseler de halifelîği bu manada, yani insanı bütün yönleriyle Allah'ı temsil eden, âdeta küçük bir ilâh gibi gören kimseler olsa gerektir.

3. Adem'den önce başka Adem'lerin varlığı ise, her ne kadar Allah'ın hikmeti ve kudretine aykırı olmasa da, elde kat'î bir delil olmadan, savunulması, hele Kur'ân'a isnadı doğru olmayan bir görüştür.

Şunu da belirtelim ki, bu sonuçlar ulaşabildiğimiz kaynakların sunduğu bilgi ve kendi değerlendirmemizin bir ürünüdür. Bu konuda nihai söz söyleme veya ayetin manasını sınırlandırma gibi bir niyetimiz yoktur.

¹²⁰. İbn Teymiyye, *Mecmuu'l-Fetâvâ*, XXXV, 45.

KAYNAKLAR

Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs*, Dâru't-Turâs, Kahire, tsz.

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Daru'l-Fikr, Beyrut, tsz.

Ammara, Muhammed, *Laiklik ve Dinî Fanatizm Arasında İslam Devleti* (ed-Devletu'l-İslâmiyyetu beyne'l-Almaniyyeti ve Sultati'd-Diniyye), çev. Ahmet Karababa-Salih Barlak, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.

Atay, Hüseyin, "*Allah'ın Halîfesi İnsan*", Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Der., 1970, sayı: 18.

Atiyye, Hasan Hâmid, *Halku'l-İnsân Beyne'l-İlm ve'l-Kur'ân*, Müessesâtu Abdülkerim, Tunus, 1987.

Baljon, J.M.S., *Kur'ân Yorumlarında Çağdaş Yönelimler*, çev., Ş. Ali Düzgün, Fecr Yayınevi, Ankara, 1994.

Beydavî, el-Kâdî Ebû Saîd Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl (Mecmuatun mine't Tefâsîr içinde)*.

Buharî, Muhammed b. İsmail, *es-Sahîh*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul, tsz.

Bursevî, İsmail Hakkı , *Rûhu'l-Beyân*, Dâru İhyâit'-Turâsî'l-Assrabî, Beyrût, 1985.

Cebeci, Lütfullah, "*Kur'ân Sosyolojisi Üzerine Bir Deneme*", İslamî Araştırmalar, sayı:3, Ocak, 1987.

Certel, Hüseyin, *Kur'an'da İnsan*, Tuğra Matbaası, İsparta, 2000.

Çaycı, Sadi, *Ruhçuluğa göre Kur'an Öğretisi*, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 1995.

Devvânî, *Hakikatu'l-İnsan ve'r-Rûhi'l-Cevvâl fî'l-Alem*, Erzurum, 1979.

Ebû Davûd, Süleyman b. Esas es-Sicistanî, *es-Sünen*, Beyrut, 1988.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, tsz.

Erdem, Mustafa, *Hz. Adem (İlk İnsan)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1993.

Feyyûmî Ahmed Muhammed b. Alî, *el-Misbâhu'l-Munîr*, Beyrut.

Fıglalı, Etem Rûhî, "*Egemenlik Kimindir?*", Türkiye Günlüğü, sayı, 45 (Mart-Nisan, 1997).

Firuzabâdî, Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 3. bsk., Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, tsz.

Gazâlî, Hüccetu'l-İslam, Ebû Hamid, *İhyâu Ulumi'd-Dîn*, thk. Abdullah el-Hâlidî, Daru'l-Erkam, 1998,

_____ *Kimya-i Saadet*, çev. Ali Arslan, Arslan yay. İstanbul, 1976.

Gazâlî, Muhammed, "*İslâmiyyetu'l-Ma'rife*", Seyyidetî, 1991, sayı: 548.

Guenon, Rene, *Maddî İktidar Ruhani Otorite*, çev. Birsal Uzma, Ağaç yay. İstanbul, 1992.

Güler, Mehmed Nûri, "*Kur'an-ı Kerîm'e Göre Halîfe Kavramı*", Harran Üniv. İlahiyat Fak. Der., sayı:1.

Ğırnatî, İbn Asım, *Hadâiku'l-Ezhâr*, thk., Ebû Hemmâm, A. Abdulhalîm, Beyrût, 1996.

Hâzin, Alauddin Ali b. Muhammed, *Lübâbu't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl*, (*Mecmuatun mine't-Tefâsir* içinde).

Hindî, Alauddin el-Muttakî, *Kenzu'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ahvâl*, thk., Bekrî Hayanî, Safvet Saka, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1989.

İbn Arabî, Ebû Abdillâh Muhammed, *el-Futuhatu'l-Mekkiyye*, Daru Sâdir, Beyrut, tsz.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâluddin, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi'l-Tefsîr*, thk., Muhammed b. Abdurrahman Abdullah, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1987.

İbnu'l-Esîr, el-Cezerî, *en-Nihâye fi Ğarîbi'l-Hadîs*, thk., Tahir Ahmed, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Beyrut, tsz.

İbn Fûrek, Ebû Bekr, *Müşkilu'l-Hadîs ve Beyânuh*, 2. bsk., thk. ve tlk., Mûsâ Muhammed Ali, Alemu'l-Küttüb, Beyrut, 1985.

- İbn Haldun, *Mukaddime*, 4. bsk., Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed el-Kazvinî, *es-Sünen*, thk., Muhammed Fuâd Abdulbakî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.
- İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, Daru Sâdır, Beyrut, 1968.
- İbn Teymiyye, *Mecmuu'l-Fetâvâ*, cem ve tertib, A. b. Muhammed, Mektebetu'l-Meârif, Rabât, tsz.
- _____ *Menâhîcu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, thk., M. R. Sâlim, 2. bsk., Mektebetu İbn Teymiyye, Kâhire, 1989.
- İkbâl, Muhammed, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. N. Ahmet Asrar, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, tsz.
- İsâ Abduh, Ahmed İsmâîl Yahyâ, *Hakîkatu'l-İslâm*, Dâru'l-Maârif, Kâhire, tsz.
- Keklik, Nihat, *el-futuhât el-Mekkiyye*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 1990.
- _____ *el-Futuhât el-Mekkiyye -Esas Motifler-*, Edebiyat Fak. Yay. İstanbul, 1990.
- Kırca, Celal, "*Necmeddin Dâye'ye Göre Kur'ân'da İnsan ve İnsanın Halifeliği*" *Kur'an ve Bilim*) içinde, Marifet Yayınları, İstanbul, 1996.
- Kuraşi, Seyyid Ali Ekber, *Kâmûs-i Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Tahran, 1367.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.
- Kutub, Seyyid, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, 9. bsk., Daru'ş-Şuruk, Beyrut, 1980.
- Matrûdî, Abdurrahman b. İbrahim, el-İnsân *Vücûduhu ve Hilâfetuhu fi'l-arz*, Kahire, 1990.
- Maverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, *en-Nüketu ve'l-Uyûn (Tefsîru'l-Mâverdî)*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.

Mevdudî, Ebu'l-A'lâ, *Riviş-i Zindegî der İslâm*, el-İttihâdu'l-İslamî, (baskı yeri ve tarihi belirsiz).

Meydanî, Abdurrahman Habenneka, *Besâir li'l-Müslimi'l-Muâsir*, 2. bsk., Dımeşk, 1988.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn el-Kuraşî, *es-Sahîh*, Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz.

Nasr, Seyyid Hüseyin, *Bilgi ve Kutsal*, İz Yayınları, İstanbul, 1999.

_____ "*Sufizm Işığında Ekoloji Problemi*", çev. Sadık Kılıç, EKEV, II, II. sayı.

Nedvî, Muhammed Şihâbuddin, *Beyne İlmi Adem ve'l-İlmi'l-Hadîs*, Mekke, 1986.

Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl (Mecmuatun mine't-Tefsîr* içinde).

Nur, Muhammed. *Varidat Şerhi*, Esmâ Yayınları, İstanbul, 1994.

Rağîb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, thk., Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz.

Razî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.

Sâbûnî, Muhammed Ali, *en-Nübüvvet ve'l-Enbiyâ*, 3. bsk., Mektebetu'l-Ğazâlî, Dımeşk, 1985.

Suâd el-Hakîm, *el-Mu'cemu's-Süfyyu*, Nedre, Beyrut, 1981.

Suyûtî, Celâluddin, *Târihu'l-Hulefâ*, Eser Neşriyat, İstanbul, tsz.

Şa'ranî, Abdulvehhâb, *ed-Düreru'l-Mensûre fî Beyani Zübedu'l-Ulumi'l-Meşhûre*, thk., Abdulhamîd Sâlih Hamdân, Dâru İbn Zeydün, Beyrut, tsz.

Şimşek, Sait "*İnsan'ın Halîfelîgî*", Bilgi ve Hikmet, Güz-1995, sayı, 12.

Tabatabaî, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 3. bsk., Müessesetu Matbuâtü İsmailiyyân, 1973.

Tabbara, Afif Abdulfettah, *Ruhu'd-Dîni'l-İslâmî*, Daru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrût, tsz.

Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*, Daru'l-Küttübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.

Uludağ, Süleyman *"Halife"*, DİA, XV.

Usta, Niyazi, *"İnsan ve İslâm Toplumu"*, Türk Yurdu, Kasım, 1991, Ankara, c., 11.

Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l-Münîr*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1991.